

દુનિયા દર્પણ.

એક સંસારી નાટક (છ અંકી.)

ખેસારીઓથી ભજવી ખતાવાય તેવું.

૨૩૧૨

રચનાર

એક એલિફન્ટોનીઅન ઍન્જ્યુએટ.

મુંબઈ—મુખ્ય નાડાંતયા જહાંગીરજી ખેજનજી કરાણી

નંબર ૧૮ પારસીખગર સ્ટ્રીટ, ડોહ.

(સર્વ હક રચનારે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુંબઈ મધ્યે:

ઓરિએન્ટલ છાપખાનામાં છાપ્યું.

સન ૧૮૮૫.

કિમ્મત આના સાત.

દુનિયા દર્પણ.

એક સંસારી નાટક (છ અંકી.)

ખેડારીઓથી ભરેલી ખતાવાય તેવું.

૨૩૧૨

રચનાર

એક એલિફન્ટોનીઅન ટ્રેન્યુઅર.

મુંબઈ—મુખ્ય આગતિયા જહાંગીરજી મેજનજી કરાણી
નંબર ૧૮ પારસીયનર સ્ટ્રીટ, કોટ.

(સર્વ હક્ક રચનારે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુંબઈ મધ્યે:

ઓરિએન્ટલ છાપખાનામાં છાપ્યું.

સન ૧૮૮૫.

કિંમત આના સાત.

નાટક પાત્ર.

મહીપતરામ	એક મહાપંડિત.
કમળા	તેની સ્ત્રી.
ભુપત	મહીપતરામનો સિસ્તેદાર.
માધવલાલ	ગામડી નિશાળના મેહેતાજી.
હરકુંવર	તેની સ્ત્રી.
જયરાંકર	તેનો દીકરો.
નવલરામ (કરે નવલથા)	ધનાઢય સાહુકાર.
રૂપસુંદરી	તેની દીકરી.
જમાલખાં	તેનો સિપાઈ.
મીઠીબાઈ	એક ગરીબ વિધવા.
ગુણસુંદરી	તેની દીકરી (રંડાયલી.)
દેવો	એક ગાંડો પુરુષ.
હરી	એક દલાલ.

નારાયણ, અમરતલાલ વગેરે નિશાળીઆ.

શુદ્ધિ પત્રક.

પાત્રું.	હાંડી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૯	ખુચોંડી.	ચોંડી.
૯	૩	તમો.	તમે.
૧૭	૩૧	Thier.	Their.
૨૧	૯	તમાર.	તમારા.

દુનિયા દર્પણ.

એક સંસારી નાટક.

અંક પહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—ભુલેશ્વર.

(મીઠીબાઈ કાંતે છે. ગુણસુંદરી સીવે છે.)

(ભુપત ત્રીજે માળથી ઉતરો પહેલે માળ આવે છે.)

ભુપત—મીઠીબાઈ, શું કરો છો ?

મીઠીબાઈ—આવો બાઈ. અમે તો જેમ તેમ રળીને ઉદરપોષણ કરીએ છીએ. હું કાંતું છું અને મારી ગુણસુંદરી સીવે છે. પેલા માધવ-લાલ મેહેતાજીના દીકરા જયશંકરને તો તમે આજાપતા હશે, તેની ટોપીએ સીવવા માટે હું લાવીશું તે ગુણસુંદરી સીવે છે. કોઈ વખતે મને એ નીતિની વાત અથવા ઇતિહાસ વાંચી સંભળાવે છે. હું તો ધણું કરી આજો દીવસ કાંતુ છું; શું કરીએ ગરીબ માણસ પડ્યાં એટલે ઉદય તો કરવો જોઈએ.

ભુપત—ઉદય તો માણસે કરવાજ જોઈએ. એમાં શરમાવા જેવું કાંઈ નથી. જુઓને હું પણ હમણા નોકરીએ જાઉં છું.

મીઠીબાઈ—તમને તો નોકરી બહુ સરસ મળી છે. મહીપતરામ કેવા ભલા માણસ છે! તમે તો ખરેખર ભાગ્યશાળી કે આવા વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકર્તાની નોકરી કરો છો. તમે પેલું અગ્રેજી વાંચાનું ભાષાંતર આપ્યું તે મારી ગુણસુંદરીએ મને આપ્યું વાંચી સંભળાવ્યું છે. એ વાર્તા તો બહુ રસિક છે. અસલ ગ્રંથમાં ખૂબી છે તેમ ભાષાંતરમાં પણ કાંઈ એછી ખૂબી નથી. એમણે ભાષાને તો પોતાની દાસી જેવી કરી મુકી છે; આમ તેમ મરજીમાં આવે તેવીરીતે રમાડી છે. હું એ બેટમાટે મારા તરફથી તેમજ મારી દીકરી તરફથી ઉપકાર માનું છે.

ભુપત—અરે એમાં તે શી મોટી બિસાદ છે? એમાં ઉપકાર માનવા જેવું કંઈએ નથી. તમે અને ગુણસુંદરી વાંચીને ખુશ થયાં એજ મોટા હરખની વાત છે. એમણે તો ખીજાં ઘણાંએ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. હું તમને તે લાવી આપીશ. તે તો એથી પણ મનોરંજક છે. ભાષાંતરમાં ભાષા ઉપર કેટલી રીતનો સંકેત રહે છે અને પરભાષાની કેટલીક રીતો આપણાં સાથે દાખલ થઈ જાય છે, તેથી કોઈ કેકાણે ભાષા દુપણ-વાળી થઈ જાય છે. પણ પોતાના જાતી લખાણમાં ભાષા ગમે તેવી છુટ્ટી વાપરી શકાય છે; અને એવી રીતની ખામીઓ આવવાનો સંભવ રહેતો નથી. હું તમને જે પુસ્તકો લાવી આપીશ તે વાંચી જોશો ત્યારે એમની લખાણ શક્તિ કેવી છે તેની ખરી જૂજ તમને થશે.

મીડીબાઈ—ભાઈ ભુપત, તમારી કૃપા તો દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. એક તો તમારો આભાર થયેલો છે અને આ વળી વધારો થશે. એ આભારનો બદલો અમે કેમ વાળી શકશું તે કાંઈ મને સમજ પડતી નથી. અરે! ઇશ્વરે મને એવી શક્તિ આપી હોત તો કેવું સાઈ!

ભુપત—તમારે લેશ માત્ર પણ દિલગીર થવું નહીં! મારે કાંઈ પણ બદલો જોઈતો નથી. તમને જે ઘડી ગમત થશે એથીજ મને મોટો સંતોષ છે; મારાં કૃત્યનો બદલો તે થકી ઉપજતા સંતોષથીજ વળી રહે છે, મોટે મને મારો બદલો મળી ચુકો છે એમ તમારે સમજવું; મારો હવે આ-પ્રીતનો વખત થયો છે, મોટે જાણી છું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(ભુપત જતાં જતાં વિચાર કરે છે.)

ભુપત—અરે ગુણસુંદરી તું કેવી મનોહર છે! આજલગી તો હું કામ-દેવની અવગણના કરતો હતો અને એમ સમજતો હતો કે બુદ્ધિહીન લોકો ઉપરજ એ અનંગદેવ અસર કરે છે. મેં તો એવોજ નિયમ કરી રાખ્યો હતો કે પરણવું તો પૈસા મોટેજ. પૈસા! પૈસા! એજ મારો ધર્મ. જગતની અંદર એજ સાર્થક છે. આ છોકરીએ તો અ-વધી કરી છે. એણે મારું ચિત્ત ચોર્યું છે. મારું મન લૂટી લીધું છે. અરે આ છાતીમાં સરસાટ શું થાય છે? ખરે એતો એની છાતી

મારા હૃદયમાં કોરાઈ મઠ તેનો પ્રતિશબ્દ થયો. હે ભુપત, તને આજે શું થયું? તું કોઈનો ગાંજીઓ ન જાય તેવા તે આજે બકરી જેવા કેમ થાય છે? આવી રીતે મહેલાઈથી કુંડામાં સપડાઈ જશે તો પછી જગતની અંદર તારે કીર્તિ મેળવવી છે તેનું શું? તારે તો હજી લક્ષ્યાધિપતિ થવું છે, તેનું કાંઈ વિચાર્યું? ક્યાં છે તારે દૃઢ નિયમ! એ રંડાયલી છોકરીમાં બળ્યું છે શું? નથી પૈસો, નથી ગૌરવર્ણ, અરે ગૌરવર્ણને શું ઘોષ પીવું છે? સફેદ ચામડીને શું ચાટવી છે? એનું મુખડું કેવું રણિયામણું છે? જાણે આખો દિવસ નિરખ્યાજ કરીએ. હું વાતતો મીઠીબાઈ સાથે કરતો હતો પણ મારી નજર ત્યાંજ ખુચોટી રહી હતી. આટલી વાર ઉભા રહ્યો તે પણ એનેજ મોટે. અરે કેવી માહિતી! એનાં નેત્ર કેવાં સુંદર! એના મોઢાના ઘાટમાં કાંઈ મણા છે? એ પુતળી તો ઇશ્વરે અવકાશજ ઘડી હશે.—પણ પૈસા નથી તેનું કેમ? અરે એની વિદ્વત્તા, એના મહેયુણ, એજ એનામાં હીરા માણેકની ખાણ છે. ખારની વાતમાં પૈસા કેવા? કામદેવ સામે બિચારી લદ્દમીબાઈ શું ટક્કર લઈ શકે? પૈસા પ્રાપ્ત કરવા હોય તો ખીજે રસ્તે ક્યાં તે નથી થતા? મારામાં કળા હશે તો ઉજળા પીળા સિક્કા ખાણખાણ કરતા ખાણામાં આવી પડશે. પૈસાતો પલમાં પચાસ. ભાલભાલતાં બસો. ભુપતને પૈસાની કાંઈ ખોટ છે? પૈસા ભિગા કરવા એ કાંઈ મોટી વાત છે?—મને શું થયું છે? હું જે જે પ્રશ્નો પુછું છું, તેના ઉત્તર પોતાની મેળે નિકળતાંજ આવે છે. એ તે ક્યાંથી આવતા હશે?—ભીતરના જાંડાણમાંથી; જેનો અટકાવ થઈ શકે નહીં; જેની સામે ચુંકે ચાં ભોલાય નહીં. અરે કેવો મોટો ફેરફાર! ઠીલા પોચા મગજ ઉપર કામદેવ પોતાનો કાચુ ચલાવે એતો ઠીક, સમજવા; પણ આવા મેરુપર્વત જેવા, કદી ચળે નહીં તેવા મહાશક્તિવાન મગજ ઉપર આવો હલો!—હલો, હલો, શું કરે છે? એટલે કાંઈ તારે છુટકો છે? એતો પરિપૂર્ણ જય—વિજય છે. અરેખર કવિઓ અને નાટકકારોએ કામદેવના બળની જે સ્તુતિ કરી છે તે કાંઈ મિથ્યા નથી. આજે મારી ખાત્રી થઈ. પણ ભુપત, તે અડવો કલાક એની સામે જોયાં કર્યું પણ એણે તો તારી સાથે વાત સરખીએ ન કરી? તારી પુસ્તકભેટનો ઉપકાર પણ ન માન્યો. અને તું આવો બુબક જેવો સ્ત્રી જાળમાં સપડાઈ ગયો!—છટ! સ્ત્રીને સમજવવી તેમાં શું? એ કાંઈ મોટી વાત નથી. સ્ત્રીની મતિ પાનીએ. એટલું છે કે એ કમઅ-

કલ સ્ત્રી જાત બહારના ભભકા ઉપર બહુ લોભાઈ જાય છે, અને તેતો મારામાં કાંઈ છે નહીં. હું તો હમેશ સાદાઈમાં મગન રહું છું; બની હતી ફક્ત થઈ ફરતો નથી. એતો નવરા માણસનું કામ છે. એતો ખાલી મગજની ઝંધાણી છે. ના, બા, એતો આપણને ન જોઈએ. તેમ એ ભણેલી છે તેથી બહારના ખોટા દમામથી અંજાઈ જાય તેવી ન હોય.

(જયશંકર ભુપતની પાસે આવી સલામ કરે છે.)

જય.—કેમ, ભાઈ ભુપત, આજે તો કોઈ ભારે તર્કમાં તક્ષીન થઈ ગયા છે! સલામ પણ ઝીલતા નથી.

ભુપત—હા ભાઈ તમે તો મસ્કરી સૂઝે છે, નચિંતણે ભણ્યા કરો, મનામો મેલ્યા કરો તે મસ્ખરી શું કામ ન સૂઝે? અમે તો પરાધાન પડ્યા એટલે સો તરેહના વિચાર હોય.

જય.—હવે તે દિવસ ગયા છે. હવે તો પિતાજીની કાંઈક ધતરાજી જણાય છે. વધારે ભણવાનું કાંઈક શક ભરેલું થઈ ગયું છે. હું તમને મળવા આવવાનો હતો. સાફ થયું તમે અહીંજ મળી ગયા. એ ઘડી બેસી સુખદુઃખની વાતો કરવાનો મારો વિચાર હતો.

ભુપત—હમણા ક્યાં જાઓ છો ?

જય.—મીઠીબાઈને સીવવાનું કામ આપ્યું છે તે લેવા જવું છે.

ભુપત—ડીક છે જાઓ; (ઘડિયાળ તરફ જોઈ) મોડું થઈ ગયું છે. મારે આફ્રીસમાં જલદી જવું જોઈએ માટે તમે પેર નિરાંતે મળજો. જરૂર આવજો હો. આ દ્રામનો ગાડી પણ આવી. (જય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

મીઠીબાઈ—ભુપત તો બહુ ભલો જણાય છે. આપણને ભિટ આપતાજ નય છે.

ગુણસુંદરી—ભલો તો જણાય છે. પણ આપણે એના આભાર એટલો બધો શું કામ ખેંચી લઈએ ?

મીઠીબાઈ—તું તો ગાડી વાતો કરે છે. એણે પોતાની મેળે ભિટ આપવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે હું ના કેમ પાડું? ઉલટું અપમાન આપું ?

વળી આપણે તે એવા ક્યાં ધનવાન છઈએ કે નવી ચોપડીઓ ખરીદ કરીએ ?

ગુણસુંદરી—માણ, તે વાત ખરી; પણ આપણી કરકસરથી દર મહીને એકાદ રૂપીઆની ચોપડીઓ લઈ શકીએ. તે કરતાં અગત્ય પડશે તો જરા વધારે કરકસર કરશું. પણ એમના આભારનો બિજો થાય તેમાંથી કેમ છુટાય ?

મીઠીબાઈ—તેનો રસ્તા મને સૂઝે છે. હું એની મરજી સમજી ગઈ.

ગુણ.—હથે. માણ, હું વાદ કરવા ઇચ્છતી નથી. ‘મને પેલી છરી આપો, કલમ ઘડી નાખું.’ ટોપીઓ બધી તૈયાર થઈ રહી. હવે સીવામણીનો આંકડો લખવો છે.

મીઠીબાઈ—એ પણ એક કામ થયું. આ લે, છરી. પણ મંબાલ રાખજે હો; ક્યાં હાથમાં વાગી ન જાય. એની ઉપર કાંઈક અંગ્રેજી અક્ષરો દેખાય છે. શું સાકુની કીમત લખી છે ? અક્ષર તો ઘણા છે, ખીજું કાંઈક હથે.

(ગુણસુંદરી વાંચે છે.)

“Pride goes before destruction.”

મીઠીબાઈ—એનો અર્થ કર જોઈએ.

ગુણ.—એ શબ્દો તો મને બધા આવડે છે, પણ ભાવાર્થ સમજતો નથી.

મીઠીબાઈ—જે તું સમજે છે તે બોલતો ખરી.

ગુણ.—માણ, શબ્દોનો અર્થ તો એમ થાય છે કે અહંકાર નાશની આગળ જાય છે. પણ એમાંથી કાંઈ ખરો અર્થ ઉઠતો નથી.

(જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—ટોપીઓ તૈયાર થઈ રહી કે ?

મીઠીબાઈ—આ હો જયશંકર આવ્યા. એઓ તમને બરાબર અર્થ કરી સમજાવશે.—આવો, આવો, બેસો. ટોપીઓ બધી તૈયાર છે. તમે તો વ્રજપત્તર આવ્યા. આનો જરા અર્થ કરી બતાવો.

જય.—હા ખુશી સાથે. એનો અર્થ એ થાય છે કે ‘નારા પહેલાં (માણસને) અહંકાર આવે છે;’ એટલે કે નારા એ અહંકારનો પરિણામ છે. આપણામાં “વિનાશકળે વિપરિત પુદ્ધિ” એવી કહેવત છે. તે કહેવતને એ મલતી આવે છે.

મીઠીબાઈ—એટલે અહંકારનો પરિણામ નાશ. નહીં વાર ?

જય.—હા એમ કહો તો પણ ચાલે.

ગુણ.—એ કહેવત સારી છે, હું બરાબર સમજી.

જય.—હવે સ્કુલનો વખત થયો છે. એની સીવામણીનો આંકડો કરી આપો તો જાણ.

મીઠીબાઈ—આંકડાની કાંઈ ઉતાવળ નથી. હું પોતે લઈ આવીશ.

જય.—નહીં, નહીં, મારી માતાજીએ મને કહ્યું છે કે આંકડો લઈ આવવો.

મીઠીબાઈ—ઠીક છે. ત્યારે ગુણસુંદરી તું લખી નાખ.

(ગુણસુંદરી લખી આપે છે.)

મીઠીબાઈ—આ દેશ, કમખાની સીવામણી સુંદરાં એ રૂપીઆ એ આના થયા. પણ તમારાં માતાજીને કહેજો કે પૈસાની કાંઈ ઉતાવળ નથી.

જય.—બહુ સારું, જાણી છું.

(ઉઠે છે.)

મીઠીબાઈ—કેમ ઉઠશો કે? જયશંકર ભાઈ, આવજો.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(જયશંકર જતાં જતાં.)

જયશંકર—અરે એની વાણી કેવી મધુર ! એની વાતચિતમાં ગાયનના જેવી મિઠાસ રહેલી ! એના મેં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં તેવીજ ગુણિયલ. અરે આપો ચિત્તાર્કષક એહરો માનવી જાતમાં તે વળી થતો હશે ? અરે એતો કોઈ સાક્ષાત દેવી છે ! અરે દુષ્ટ રેવાજ ! એના માથા ઉપર કેશ હોત તો શોભામાં કેટલો વધારો થાત ! કેવી સરમાળ ! ખીચારીના ઉપર કેવું દુઃખ ! બાળપણમાં રંડાયલી ! એક ગમ દયા અને ખીજી ગમ ખ્યાર. બાપડી બહુ મેહેનત કરે છે. એ દીવસમાં એણે છટોપી સીવી નાખી. મેં સાંભળ્યું છે કે સીવવાનું કામ નથી મળતું ત્યારે એ કોઈ વાર દળે છે. હે ગુણસુંદરી, તું મારી અર્ધાંગના થાય, તો હું તને જરાએ મેહેનત લેવા ન દઉં. એ રત્ન મને જડે તો હું કેવા જાતનથી જાલવું ! કેવો ભાગ્યવાન થાકું ! પણ સાંપડેજ ઝાંચી ? એના વિચારો કોણ જાણે કેવા હશે ? પુનર લખનો વિચાર હોય કે ન પણ હોય.

પ્રવેશ ૫ માં.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

ગુણસુંદરી—(સ્વગત) અરે બાળુ! મારું જીવતર! હું અભાગણી રંડાઈ તેને આજે બે વરસ થયાં. (રડે છે.) અરે ધધર આ મારાઉપર કેવો કોપ! મેં તે શા અપરાધ કર્યો હશે? અરે જીવ મજબ, ખીજો એક વિચાર સૂઝ પડે છે; એમ તો ન હોય કે ધધરે મારું બલુ ધારી એમ કર્યું હોય. કદાચ મારે માટે વધારે લાયક ભર્તૃ ધાર્યો હોય! અરે પાપી વિચાર! મારા દુષ્ટ વિચારો મને ઈયાં ને ઈયાં દોરી જાય છે! હું મારા મૃત્યુ પામેલા ભર્તૃ વિશે માફું વિચારું છું.—નહીં નહીં. એ પાપી વિચાર નહીં હોવો જોઈએ; કેમકે એ વિચારમાં સમાઈ છે. મારો ધણી મને ધણીવાર વિનાકારણ ધમકાવતો હતો અને કોઈ વાર લાકડી પણ ઊંચકતો હતો.—પણ લાકડી ઊંચકતો હતો તેમા શું થયું! તે મારો પતિ હતો અને તેને એમ કરવાનો હક હતો. અરે કમબખત સ્ત્રીજાત! મરદો એક સ્ત્રી જીવતી હોય તેમ છતાં તેની છાતી ઉપર ખીજી લાવે અને બિચારી અપખાઓ નાની વયમાં ધણી બાઈ બેસે, અને તે પણ ધણું કરી માખાપની બૂલથી, તેવું છતાં ખીજો ધણી ન કરી શકે! ચોરંગમાં રંડાય તોપણ ન કરી શકે! અરે માટીડાઓનો જીલમ તો જીઓ! —ત્યારે સુધરેલી સ્ત્રીઓ પુનર્વિવાહ કરે છે તેમ હું શું કરવા ન કરું? હવે તો એવા દાખલાઓ બહુ બનતા આવ્યા છે. કદી અમાન લોકો મારા ઉપર ક્રિટિકાર નાખે તો પણ શું થયું? સ્વામિ વગર આજો જન્મ મારો ગુજારવો એ કેવું વસમું છે! અરે કાળ તે નિર્ગમન કેમ થાય! દુઃખની વખતે હિમ્મત કોણ આપે, સુખની વખતે તેમાં ભાગ લઈ કોણ વધારો કરે? સંકટની વખતે ખરી મહાયતા ડાંચી આવે? જોબન રૂપી કલીની ખુશ્ખો લઈ તેને પ્રકુલિત કોણ કરે? અરેખર પુરૂષ વગર સ્ત્રી અપૂર્ણ છે; તેમ સ્ત્રી વગર પુરૂષ પણ અપૂર્ણ છે. સ્ત્રી પુરૂષનું અડધું અંગ તેમ પુરૂષ સ્ત્રીનું અડધું અંગ છે. હરી! હરી! મારી સોળ વરસની બરજીવાની એળે જાય છે.

(જરાવાર ખેદ પામી ચુપ રહી જાય છે.)

જયશંકર, તું મારો હાથ ગ્રહે તો હું તારી સંદાની દાસી થઈ રહું!
—હું તે શું આડું અવળું બધી જાણું છું? એ વાત કેમ બને! એવા બણેલાઓને સ્ત્રીઓની કાંઈ ખૂટ છે કે મને આવીને વરે? એનું મન

કાંઈ કાંઈ મારા તરફ પીગળ્યું હોય એવું મને ભાસ્યું, પછી દયાની લાગણી હો કે પ્યારની.—અરે રખે હું કગાર્ધ જતી હું! રખે એ ખ્યાલી તરંગ ન હોય! માનવી જાત પોતાના લાભની વાત જરા સંકલ્પ થયાથી કેવી ત્વરાથી ખરી માની લેહે;—ગમે તેમ હો પણ બુપતનું ચિત્ત તો મારા તરફ એવાઈ ચુક્યું છે.—નહીં, બુપત તો નહીં જોઈએ; બોલવે ચાલવે તો એ બહુ મોડો છે. ચંચળ અને ખખરદાર પણ તે-વોજ. પરંતુ એનું અંતઃકરણ શુદ્ધ જણાતું નથી. બોલતી વખતે એના ચાળા ઉપરથી એનું અંતઃકરણ કેવું કપટી છે, તેનો કાંઈક અ-ણસારો મને માલમ પડી આવે છે.

અંક બીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

માધવ—(હાંક મારે છે.) જયશંકર.

હરકુંવર—જયશંકર નહાવા ખેડો છે.

માધવ—એ સ્નાન કરી રહે કે તરત મારી પાસે એને મોકલજે. એને કામે મોકલવો છે.

હર.—જોયાં તમારાં કામ. બીજી કાંઈ તમને ચિંતા છે? ચિંતા તો બધી મારેજ ભોગવતી.

માધવ—વળી તેં નવી ચિંતા કહી માથે એમોઢી લીધી છે? આખા ગામની ફિકર રાખે છે તેથીજ એની દુખળી થઈ છે. વહાલી! આખા ગામની ચિંતા તારે શું કામ રાખતી જોઈએ?

હર.—તમે સારી પેઠે સમજો છો કે હું જયશંકર વિષે બોલું છું. એને આવતે મહીને સતરમું ઉતરીને અઢારમું વર્ષ એમથે. હજીતો એનો વેવિશાળ પણ થયો નથી. એની વયના છોકરાંને ઘેરતો એ એ ત્રણ ત્રણ દીકરાં થયલાં છે. હું વૃદ્ધ થવા આવી. મારું શરીર દહાડે દહાડે નબળું પડતું જાય છે. કામ કરતાં કરતાં હાથ પણ ધમોઢ ગયા; ઘરમાં વહુ હોય તો એ ધડી ધિર કરીને તો ખેંચાય. એ સમજું તમે સમજો છો તેવું જતાં જ્યારે જ્યારે તમારી આગળ એ વિષે વાત કરું છું, ત્યારે તમે

મસ્ખરીમાં તે તરત ઉરાડી નકામા મને પજવ્યા કરેછો. મારા નખખા શરીર ઉપર તમને કાંઈ દયા આવતી નથી ?

માધવ—નહીં, નહીં. તમે બૂલોછો. મને તો ખહુ દયા આવે છે અને તેથીજ કહું છું કે તારે ખહુ ચિંતા ન ભોગવતી. ઘરની વેઠ કરવી તને બારે પડે છે એ વાત તો મેં આજેજ જાણી. આપણે કાંઈ છેક નિર્ધન નથી કે ચાકર ન રાખી શકીએ; તારે લગારવણુ ચિંતા ભોગવતી નહીં. કાલને કાલ તને ચાકરડી લાવી આપીશ.

હર.—ચાકરડીને શું ચુલામાં નાખું ? ફરી તમે મને ખીજવવા માંડી. તમે પોતેજ કહોછો કે આપણે કાંઈ નિર્ધન નથી, ત્યારે આવા જવાન છોકરાને કેમ પરણાવતા નથી ? મારા એક પૂરા દીકરાને પરણાવવાનો મારો કોડ કેમ પૂરો કરતા નથી ? અરે ! આપણે ઘેર સોનાનો સૂરજ કે દહાડે ઉગશે ! એની કંચન જેવી મુંદર કાયાને રાત જેવી રંભા મળે તો ઘર ફેલું શામે !

માધવ—જયશંકરના સૌંદર્યની ક્યાં વાત લાવી ? તારી પોતાની કાંતિમાં ક્યાં મળ્યા છે ? -

હર.—(મજાકાઢતે) હવે મારામાં રૂપ ક્યાંથી હોય ? તમે તો આતી હકા કરોછો. તમારી મસ્કરીમાં મારી બંધી વાતો ઘોવાઈ જાય છે. પણ તમે મને પાંધરો જવાબ આપો. શું કામ એની સગાઈ કરતા નથી ?

માધવ—એની સગાઈ કરીએ તો પછી તરત એને પરણાવવો પડે. અને તેમ કયોથી એના અભ્યાસમાં ખલલ થાય. મારો તો એવો વિચાર છે કે એને પૂર્ણ રીતે ભણાવવો, અને સ્ત્રી પણ એ પોતેજ પસંદ કરીલે.

હર.—ભણી ભણાવે તે કેટલું ભણશે ? આજો દીવસ ચોપડી લઈ બેઠોજ છે. વાંચી વાંચી એનું મગજ પણ ખરાબ થઈ ગયું છે. (ઘણકો કરો) એટલું બધું ભણાવીએ નહીં. ઘણું ભણાવીએ તો છોકરા માયાપની સામા થાય.

માધવ—એ છોકરો કોઈ વખતે મને સામા જવાબ દે છે તેથી મારો નક્કી કરેલો ઉત્તમ વિચાર ડગમગ થતો હતો તેને વળી તું વધારે ડગમગ કરે છે. ફરી એવી વાત મારી આગળ લાવતી ના. નહીં તો હું કોધમાં કાંઈ ઉધું અળું કરી નાખીશ.

(જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—શી આજ્ઞા છે ?

માધવ—જા. હરિને તેડીલાવ. જલદી આવજે. હું નિશાળે જાઉં છું ત્યાં આવજે. (મેઢેતાજી જાય છે.)

જય.—(સ્વગત) સ્કુલનો વખત થવા આવ્યો છે. પરંતુ પિતાજીની આજ્ઞા માન્ય કરવી જોઈએ. હું ધારૂં છું કે અડધો કલાક મોડું થશે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—સ્સ્તો.

(ભુપત પ્રવેશ કરે છે.)

ભુપત—(સ્વગત) આજે બરાબર મહીનો થયો. તે દહાડે મને જયશંકર કહેતો હતો કે હું મીઠીબાઈને ઘેર જાઉં છું. રાત્રે, એ આજકાલનો પોરિયો રંગમાં ભંગ કરતો હોય. ગુણસુંદરીના બોલવા ઉપરથી એમ કાંઈક જણાતું હતું. કાંઈ નહી, હું એને મઝા ચપ્પાડીશ; મારા છટકામાંથી એ ડયાં છટકી જવાનો છે. એમની વચ્ચે વિરોધ પાડી દબાશ. આજે તો બહુ વહેલું છે. કરાર્ક મારકીટમાંથી કાંઈ ખરીદી કરીને જાઉં. પાંચધોનીનો રસ્તો ઠીક પડશે.

(પાંચધોની આગળથી ઘડને મારકીટ આગળ જાય છે.)

(માધવલાલ પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—કેમ ભુપતરાય કેમ છો? તમે તો જલદી કેકાણે પડી ગયા. તમને ઠીક નોકરી જડી. પંડિત બહુ ભલા સ્વભાવના છે. પણ તમે જો અંગ્રેજીનો વધારે અભ્યાસ કરત તો ખરેખર કોઈ મોટી પદવીએ પહોંચી જાત.

ભુપત—ખરૂં કહું છું, મને તો અંગ્રેજી ઝાઝું બણવામાં સાર જેવું લાગતું નથી. આજકાલ અંગ્રેજી બણી છોકરાઓ બહુ બેઢેકી જાય છે. તેઓ પોતાનેજ ડાહ્યા સમજે છે. વૃદ્ધ અવસ્થાના માણસને કેરી રીતે માન આપવું તે વાત તો તેઓ બિલકુલ સમજતા નથી. વળી કેટલાક તો ધર્મ પણ ત્યાગ કરી દે છે. મને તો જયશંકર વાસ્તે બહુ ફિકર લાગે છે.

માધવ—(વિચારમાંથી મોકોને) શું, ભાઈ, છેલ્લે તેં શું કહ્યું?

ભુપત—નહીં. કાંઈ, નહીં; કાકા એમાં કાંઈ દમ જેવું નથી. મેં પોતેજ બુલ કરી.

માધવ—કહેતો ખરો તેં શું કહ્યું.

ભુપત—મેં એમ કહ્યું કે જયશંકર વાસ્તે મને ફિફર લાગે છે. પરંતુ મારે વિચાર ભુલ ભરેલા છે. એની પ્રકૃતિ એવી ભલી છે કે એને વાસ્તે ઘણી ચિંતા રહેતી નથી.

માધવ—ભુપત, તો આજે ઠીક વાત કહી. મને પણ એવી કાંઈક શંકા થઈ હતી; એને તું મારા મતને મળતો થયો. એ સાતમાં ધારણ સુધી ભણ્યો છે એટલું જ બસ છે.

ભુપત—તહીં, કાકા, મારે એમ કહેવાની મતલબ નથી. એનું ધ્યાન વિદ્યાભ્યાસ ઉપર ઠીક છે મોટે એને ઉકાડવો ન જોઈએ.

માધવ—ધ્યાન હોય તેમાં શું વળ્યું? એમાંથી જ અરાખી થવાની છે તેને આગળથી અટકાવીએ તોજ ડહાપણ કહેવાય. પાણી પહેલાં પ્યાંધીએ પાળ.

ભુપત—મારે હવે આશીસમાં જવાનો વખત થયો છે. મારી એટલીજ ભલામણ છે કે પૂરે વિચાર કર્યાવિના એને એકદમ સ્કુલમાંથી ઉઠાડવો નહીં.

(ભય છે.)

માધવ—(સ્વગત) એમાં હવે પૂરે વિચાર શા કરવો છે? હમણાથીજ એ થોડો ઘણો છડી ગયો છે. ભુપતે કેવી મારી મલાહ આપી! બહુ ભણે છે. ખીચારે જયશંકરને ચાહે છે, તેથી એણે કહ્યું કે જયશંકર મારી પ્રકૃતિવાળો છે તેથી એને વાસ્તે ઝાઝી ફિફર રહેતી નથી. એની પ્રીતિ છતાં એણે જોટા અભિપ્રાય આપ્યો નહીં કે એને વાસ્તે બિલકુલ ફિફર નથી; પણ એમ કહ્યું કે ઝાઝી ફિફર રહેતી નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—વડની ગાદી.

ગામડી મેહતાજીની નિશાળ.

માધવ—કેમ, નારાણ ડ્યારનો બેસી કેમ રહ્યો છે? (સોટી માફીને) પેહેલેથી આંક લખી લાવ. —અથવા અમરતલાલ, તું તો ડ્યારનો મારી સા-
મુંજ જોયા કરે છે? (અમકાતે છે. બોલ બે ચાર છોકરાઓને નેતર મારે છે.)

(એક નિશાળિયો પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—કેમરે-તું આજે જોડો કેમ આવ્યો?

નિશાળિયો—મેહતાજી સાહેબ આજે ધરનું કામ હતું તેથી મોકલ્યું થઈ ગયું.

માધવ—સો વખત ઉઠ ખેડ કર.

—છોકરાઓ આ ભાજી વીણી નાખો.

નારણ—સાહેબ આજે તો નાગપાત્રમ છે તેથી બધી નિશાળોમાં રજા છે.

માધવ—તમને છુટી આપી દહિં પછી આ ભાજી કોણ તારો કાકો આપીને વીણશે? નાગપાત્રમ છે તો તમને એક કલાક વહેલી રજા મળશે. માત્ર મને દીવસે તમને આખો દહાડો રજા આપીય. અને મારો એવો વિચાર છે કે તમને ઘેર તેડી લાડુ જમાડવા. ફક્ત એક એક પાવલી લાવજો. આલો, ભાજી વીણતા થાઓ. (છોકરાઓ ભાજી વાળે છે.)

—કેમ નારણ તારો આપ તો પૈસાવાળો છે. પાવલી લાવશે કે?

નારણ—હું મારા આપને પૂછી જોઈશ, આપશે તો લાવીશ.

માધવ—આપશે શું કરવા નહીં? તારામાં કાંઈ રામ જોઈએ—અમરતલાલ ખરો; એ છોકરો હુશીયાર છે. એ પાવલી લાવ્યા વગર રહેશે નહીં. અમરતલાલ, તારો આપ શું ધંધો કરે છે?

અમરતલાલ—રૂનો વેપાર કરે છે.

માધવલાલ—ત્યારે તો જીવવાળો ખરો. ભાજી જલદી જલદી વીણી નાખો તો તમને વહેલી છુટી જડે.

(સ્વગત) જયશંકર હજી આવ્યો નહીં. આવડો મોટો યથો તોપણ કામ તરફ એનું જરાએ લક્ષ નથી. સૂરતનો કાગળ લખાવેલો છે તે એ જ્યારે લખશે? પછી કહેશે કે મારો તો વખત થઈ ગયો.

(જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—મૂર્ખા, તેં આટલો વખત કેમ લગાડ્યો, હરી જ્યાં છે?

જય.—પિતાજી, આપ કારણ પૂછ્યા પહેલાં કોંઈ કેમ કરોહો? હરી ઘેર નહોતો અને પૂછા કરતાં એવું માલમ પડ્યું કે કાપડ બજારમાં ગયો છે તેથી એને ત્યાંથી શોધી લાવ્યો.

માધવ—જ્યાં છે હરી? તું કહે છે હું શોધી લાવ્યો. હરીનું તો ડેકાણું ન મળે; આટલો બધો વખત લગાડ્યો તને કાંઈ વિચાર ન થયો? મેં તને નહીં કહ્યું હતું કે જવાબ તરત લાવજે? હરી જ્યારે ઘેર આગળ નહોતો ત્યારે તારે પાછું વળવું હતું અને મને જવાબ આપવો હતો.

જય.—પિતાજી, હું માફ માગું છું. તમે મને જલદી જવાબ લાવવા કહ્યું

ન હતું પણ જલદી તેડી લાવવા કહ્યું હતું. અખધડી ટપાલમાં કાગળ નાખી એ આવશે.

માધવ—મેં તને નહોતું કહ્યું કે નિશાળમાં જવાખ જલદી લાવજે ?

જય.—આપની મતલબ તેમ હશે. પણ આપનું કહેવું તો એમ હતું કે હરીને જલદી તેડી લાવવો.

માધવ—આ છોકરો તો હવે મારા ખોલવામાં પણ ખામી કાઢવા શીખ્યો છે છોકરા અંગ્રેજી શીખ્યાથી ખરેખર વંદી બન્ય છે. લંબકરણ, તને એટલી સમજ નથી કે જ્યારે એ ઘેર નથી ત્યારે મારે પાછો જવાખ જલદી લાવવો.

નારાણ—મહેતાજી સાહેબ ! એટલા ગુસ્સે શાને થાઓ છો ? જયશંકર તો મહેનત લઈ કામ નક્કી કરી આવ્યો, તેને શું કામ ધમકાવો છો ?

માધવ—લાણુહરામ, તું હવે લુચ્ચો થઈ ગયો છે, તને કોણ ખોલાવ્યો હતો ? તારું કામ કર. (અમકાવે છે.)

જય.—હું તો સમજ્યો કે હુકમ મુજબ મારે તો હરીને તેડી લાવવો તેથી એ ઘરમાં નહોતો તોપણ ખજારમાં જઈ તેડી લાવ્યો.

માધવ—હવે રહેવા દે તારું ડહાપણ. પોતાની બૂલ થઈ તે કચ્છલ કરતો નથી અને વચમાં નકામાં બહાના લાવ્યા કરે છે. આ લે ખાંડો કલમ, સુરતનો એક કાગળ લખી નાખ. મેં નકલ કરી રાખી છે. તેમાં કાંઈ સુધારો કરવો હોય તોતે કરી લખી નાખ.

જય.—મારો સ્કુલનો વખત થઈ ગયો છે. સાડા દસને બદલે સાડા અગિયાર થયા. તેમ વળી પરમ દહાડે અમારી પરીક્ષા છે. પછી તો આપની મરજી.

માધવ—ખાજ તારી પરીક્ષાને. મેં તો આગળથી ધાર્યું હતું કે તું એમ કહેવાનો. દરેક વાતમાં તકરાર લીધા વગર તને ચાલવું જ નથી.

(હરો પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ—આવો હરી. આટલો વખત લાગ્યો ?

હરી.—ટપાળમાં કાગળ નાખવા ગયો હતો ત્યાંથી વળતાં રસ્તામાં જ એક સોદો થયો તેથી થોડી વાર રોકાવું પડ્યું. (જયશંકર તરફ જોઈ) કેમ, જયશંકર, તમે રડવા જેવા કેમ થઈ ગયા છો ? માધવલાલ, તમે એને ધમકાવ્યો શું ?

માધવ—હરી, હું શું કહું ? આ છોકરો તો મને બહુ કનડે છે. પોતે અંગ્રેજી શીખ્યો છે, તેથી ખીજ બધાને અવિચારી સમજે છે. જો કાંઈ

કામ ચિધું તો એ મારું વચન તો જરૂર લોપે. અને પછી જો પોતાની કાંઈ ચુક થઈ તો મારા બોલવામાં ખામી કાઢે. જુઓ, તમને તેડવા મેં મોકલ્યો તો એક કલાક લગાડ્યો. અને હમણાં એને હું એક કાગળ લખવા કહું છું ત્યારે કહે મારે ઇસકોલનો વખત થયો.—રાખ તારી ઇસકોલને. હવે અમારે એવી ઇસકોલ પણ ન જોઈએ. અમારે તને વધારે ભણાવવો નથી.

જય—પરીક્ષા પરમ દહાડે છે તેથીજ મને એમ બોલવું પડે છે. નહીં તો એક દિવસ કદી સ્કુલમાં ન જવાય તોપણ ચિંતા નહીં. આ પરીક્ષામાં મને પહેલું ઇનામ ૩૦ ૧૫ નું મળવાની બહુ આશા રહે છે.

હરી.—માધવભાઈ, ત્યારે તમે એમ કરો કે હમણાં એને પરીક્ષા સુધી જવાદો, એમાં તમને લાભ છે. પછી જો તમારી ઉઠાડી લેવાની મરજી થાય તો ઉઠાડી લેજો. પણ હાલ એને જવાદો. મેં સાંભળ્યું છે કે માસ્તરની એના ઉપર સારી પ્રીતિ છે, તેથી ઘણું કરી એને ઇનામ મળશે. દેખીતો લાભ હાથથી શું કરવા બાંધ દોહો ?

માધવ—ઠીક છે. હમણાં તો ઇસકોલમાં જ. (જયરાંકર ખુશો થઈ બસ છે.)
—કેમ પછી મેં તમને કહ્યું હતું તે કામનું શું થયું ?

હરી.—હું નવલશા શેઠ સાથે નક્કી કરી આવ્યો છું, પંદર રૂપીઆ મહીનાના. તમારે દરરોજ રૂપસુંદરીને દોઢ કલાક સીખવવી.

માધવ—ત્યારે આતવારના તો જવું નહીં પડે ના ?

હરી.—આવતારનો દિવસ તમારો. એ વિષે મેં આગળથી કહી રાખ્યું છું.

માધવ—શાખાશ. ઠીક કીધું. પાંચેક રૂપીઆ તો ગાડીભાડાના થશે તો પણ રૂપીઆ દશ વધશે. આજે તમારી મેહેનત મોટે. (રૂપોઆ આપે છે.)

હરી.—વારું, ત્યારે મહેરબાન, હું રજા માગું છું.

(મેહેતાજી હાકરાઓને હુટી આપે છે. બેઠું બચે છે.)

હરી.—(દવગત) ઠીક છે. આજે રૂપીઆ આગયારનો હાથ માર્યો. રૂપીય પાંચ નવલશા પાસેથી. પાંચ દલાલીના. અને એક હમણાનો. એવા ચિકાર રોજ હાથ લાગતા હોય તો હું લક્ષાધિપતિ બની જઈ.

(રૂપોઆ ખણખણાવે છે.)

—અરે પૈસા મોટે મેં કેવાં કેવાં કુકર્મો કર્યા છે. હે જીવ, તુ માયાની જળમાં ખૂબ લપટાઈ ગયો છે. રોરવ નર્ક તારે મોટે વાટ જોઈ રહ્યું હશે. અરે એ તો ગાંડાં લોકોની વાતો. નર્ક વળી શાનું ?

(જરા વાર વિચાર કરે)

જગતમાં પૈસા ઐક્યા કરી ખૂબ મઝા કરે. ખામ્મો, પીમ્મો, ચમન કરે.—પણ ચમન તે કેમ કરે? મનની અંદરજ અખિ બળે છે. અહિંયાં નર્ક જોઈ હયો. હાય, હાય! જ્યારે મારાં કરેલાં અધાર કર્મ યાદ આવે છે ત્યારે જાણે અંદરથી કોઈ છરી લઈ મારું કાળજી કાપતું હોય, તેવી વેદના થાય છે. આખા શરીરમાં, રંગે રંગ લાય લાય સળગી રહે છે. અરે રાત્રિ વખતે સ્વપનાં કેવાં ડરામણા આવે છે!—જા, જા, હીચકારા, સ્વપનાની વાત ઉપર શું વજન આપે છે?—હરી, હિમ્મત રાખ, આટલામા ડરી જશે તો પછી ઘોડા ગાડીમાં કેમ બેસશે?

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

(માધવલાલ અને જયશંકર વાતો કરતા દેખાવ દે છે.)

માધવ—તારી આશા સાચી ઠરી, તું ઈનામ લાવ્યો ખરો. શાખાશ છે તને.

જય.—હુ. આપને નહીં કહેતો હતો કે મને સ્કુલમાંથી નહીં ઉડાડો. હવે તો મને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં જવા દેશો?

માધવ—નહીં. નહીં, હવે ઘણું થયું. વધારે ભણાવવું નથી.

જય.—જુઓ પિતાજી. મારી એક વાત માની, તો લાભ થશે. હવે ખીજી માનો તો એથી પણ વધારે લાભ થાય.

માધવ.—વધારે શા લાભ થાય? અભિમાન તારામાં વધે એજ કે?

જય.—નહીં પિતાજી. વિદ્યાથી તો અભિમાન ઘટે. પણ હાલ એ વાત એક કોરે મુકીએ. એ પરીક્ષામાં સંસ્કૃત જાણનાર માટે એ સ્કાલરશીપ છે. તેમ ખીજા વિષયોમાં પણ ત્રણમાર ખીજી છે. એમાંથી ઘણું કરી એકાદ મને જડશે.

માધવ—સ્કાલરશીપ એટલે શું? હું કાંઈ એમાં સમજશે નહીં.

જય.—એ પરીક્ષામાં જે કોઈ સારા જવાબ આપશે તેને દર મહીને ચોક્કસ રકમ મળ્યા કરશે. એ નેમલ્યુક કે પગાર તે સ્કાલરશીપ. એમાંથી કેટલીક બાર મહીના સુધી ચાલુ રહે અને કેટલીક એ ત્રણ વરસ સુધી મળ્યા કરે. કોઈ પંદરની, કોઈ વીસની, કોઈ પચીસની, એવી રીતે દર મહિને મળે.

માધવ—હં! દર મહીને મળે? એ તો ઠીક. (જરા વાર વિચારમાં પડી) પણ નહીં, તને વધારે ભણવા ન દેવો, એવો મેં નક્કી વિચાર કર્યો છે.

જય.—પિતાજી મારી કોઈ ચુક થઈ હોય તો ક્ષમા કરો. મારી વાત જરા ધ્યાનપર દેવો.

માધવ—નહીં. તેમ થશે નહીં. મેં ઘણુંએ જોયું. બહુએ વિચાર કર્યો.

(જયશંકર નિરાશ થઈ બિચારને પડી રહે છે. માધવલાલ ઉઠી જાય છે.)

માધવ—(સ્વગત) એની વાત કાંઈ કાંઈ તો મને ઠીક લાગે છે. પણ મને મામા જવાબ દે છે એ મને બહુ ઝોટું લાગે છે. એ વાતમાં મહીપતરામનું મત પૂછું તો ઠીક.

પ્રવેશ ૫ જો.

સ્થળ.—કોટ, મહીપતરામની આફીસ.

(મહીપતરામ પુસ્તક વાંચે છે. માધવલાલ પ્રવેશ કરે છે.)

મહીપત.—આવો માધવલાલ, તમે આજે આંહી આવવાનો શ્રમ લીધો? આનંદમાં તો ખરા?

માધવ—હા સાહેબ, અને આપ દીઠે વિશેષ. એક વાતમાં આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું.

મહીપત.—બેસો, બેસો, વાત કરો. (ભાંચપર બેસવા જાય છે.)
નહીં, નહીં. આ કુરસી ઉપર બેસો. (કુરસી ઉપર બેસાડે છે.)—કહે હવે.

માધવ—મારા દીકરા જયશંકરને આપ ઓળખતા હશે.

મહીપત.—હા હું મારી રીતે ઓળખું છું. છોકરો બહુ ચંચળ છે. એક વરસ ઉપર મેં એની પરીક્ષા લીધી હતી અને તેમાં એને બધા વિષયોમાં ધનામ મળ્યું હતું.

માધવ—એને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લેવાની મારી મરજી છે.

મહીપત.—કેમ શું કરવા ઉઠાડી લેઓછો? શું તમને પૈસાની તાણ છે?

માધવ—ઈશ્વરકૃપાથી પૈસાની તાણ તો નથી. પણ તેમ કરવાનાં ખીજાં કારણો છે.

મહીપત.—વિસ્તારીને મને કારણ કહી મંભળાવો.

માધવ—અંગ્રેજી વધારે શીખ્યાથી છોકરા વંઠી જાય છે. એક તો તેઓ નાસ્તિક બની જાય છે, ખીજું તેઓ અભિમાની થાય છે. ત્રીજું

હીલા બને છે; પોતામાંજ બુદ્ધિ સમજે છે; ખીજાઓને તો મૂર્ખ ગણે છે.

મહીપત.—(હસીને) ત્યારે મને પણ તમે એજ વર્ગમાં ગણતા હશે.

માધવ—સાહેબ, આપ તો દેવતા છો. આપની વાત છોડી દો. આપનો દાખલો જોવાયકીજ મારા અભિપ્રાયમાં શંકા પડે છે.

મહીપત—સાંભળો ત્યારે, તમે પૂર્ણ વિદ્યા ઉપર ત્રણ દોષ ચઢાવો છે. ૧. વધારે અંગ્રેજી ભણવાથી નાસ્તિક થવાય છે. એમ નથી. થોડું શીખ્યાથી એ ખગાડ થાય છે. જ્યારે મન માનવશક્તિના થોડા ઘણા ચમત્કાર જુએ છે ત્યારે એમજ સમજી જાય છે કે માણસ બધું એ કરી શકે છે અને ઇશ્વર એવું કાંઈ છેજ નહી. પણ જ્યારે તે જોડા અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે ધર્મીક બાબતોમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો અને પાંડિતો ગોથાં ખાઈ રહે છે. વળી પ્રાણીવિદ્યા, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના અધ્યયનથી શિક્ષ થાય છે કે સૃષ્ટિ રચના ઘણે પ્રકારે ચોક્કસ હેતુથી કરવામાં આવી છે. દૃષ્ટાંતઃવાછરડું જન્મે છે કે તરત ધાવવા મંડી જાય છે. એ બુદ્ધિ એને ક્યાંથી આવી? સ્ત્રીને પ્રસવ થવાનો કાળ પાસે આવતો જાય છે કે સ્તનમાં દુધ ભરાતું જાય છે. શારીરિક વ્યવસ્થા જોતાં ઇશ્વરી હાથણુ અને વિવેક સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મારાંશ કે કારણનું કારણ અને તેનું કારણ એમ શોધતાં શોધતાં, અંતે એ કારણોની સાંકળ આપણને ઇશ્વર આગળ લાવી મુકે છે. અંગ્રેજોમાં લાર્ડએક્સન નામનો એક મોટો ફિલસૂફ થઈ ગયો છે તેણે કહ્યું છે કે A little philosophy turneth away men's mind from religion; but depth in philosophy bringeth it back to religion. અર્થ—થોડી ફિલસૂફીથી માણસનું મન ધર્મથી દૂર ખસી જાય છે; પણ ફિલસૂફીના જોડા અભ્યાસથી તે (મન) પાશું ધર્મ તરફ વળે છે.” ૨ ખીજું તમે કહો છે કે વિદ્યાથી અભિમાન આવે છે, પણ તેમ નથી. થોડા જ્ઞાનથી માણસ મદોન્મત બને છે. જુઓ ભરેલા ઘડો છલકતો નથી, પણ અધુરો છલકે છે. થોડા નામનો અંગ્રેજી કવિ કહી ગયો છે—

“A little learning is a dangerous thing;
Drink deep or taste not the Pierean stream.
Thier shallow draughts intoxicate the brain
But drinking deeply sobers us again.”

અર્થ—અહ્ય માન હાનિકારક છે. વિદ્યાર્થી ઝરામાંથી કાંતો મોટા ગોટપીવા, ને કાંતો પીવાજ નહો. એ ઝરામાંથી થોડું પીધાથી મગજમાં કેક આવે છે. પરંતુ પુષ્કળ પીધાથી ફરી શુદ્ધિ આવે છે એટલે કે અભિમાન ઉતરી જાય છે. વળી જીવો નીતિચતકમા પણ એનેજ અનુસરવું કહ્યું છે:—

यदाकिंचिद्ज्ञोहं द्विपइव मदान्धः समभवम् ।

तदासर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलितं मममनः ॥

यदाकिंचिर्किंचिद्बुधजनसकाशादवगतम् ।

तदामूर्खोऽस्मीति ज्वरइवमदोमे व्यपगतः ॥

અર્થ—જ્યારે હું થોડું ભણ્યો ત્યારે હું મસ્ત હાથીના જેવો ગર્વિષ્ઠ બન્યો. અને હું સર્વજ્ઞ છું એવું મારા મનાવધે અભિમાન થયું. જ્યારે હું ડાહ્યા લોકોની સંગતમાં વધારે ભણ્યો ત્યારે મેં મારી ભુલ જોઈ અને મારો અભિમાન ફરી તાપ ઉતરી ગયો.

૩. ત્રીજું, “વધારે ભણ્યાથી હુઠીલાઈ આવે છે.” એ તમારું કહેવું વિચિત્ર છે, કેમકે વધારે ભણ્યાથી મન હરીકું થવાને બદલે, નમ્રતા ગ્રહણ કરે છે. એને માટે રોષસાદી નામના પ્રખ્યાત ફારસી કવિએ એક દાખલો આપ્યો છે કે ઝાડમાં વધારે મેવો થતો જાય છે, તેમ તેમ ડાખળીઓ નીચી નમતી જાય છે તેવીજ રીતે મનમાં વિદ્યાનો વધારો થયે તેમાં નરમાઈ આવતી જાય છે. બાકી તો કેટલાક આધાર પાત્ર ઉપર છે. હિંગના પાત્રમાં જો અતર નાખ્યું તો તેથી કાંઈ હિંગનો દુર્ગંધ જવાનો નથી પણ ઉલટું અતર બગડશે. પરંતુ એમાં એટલું કહેવાઈ શકાય કે હિંગના પ્રમાણમાં જો અતર બહુજ વધારે હોય તો હું ધારું છું કે એની વાસ નાશ પામવાની. જીવો. માણસ છે તે ત્રણ બળનું મિશ્રણ છે; અને જે જે કાર્ય માણસ્યકી નીપજે છે તે એ ત્રણેની મેળવણીમાંથી નીપજે છે. કુદરત, કેલવણી, અને આસપાસના સંજોગ. એ ત્રણમાંથી જેની મેળવણી વધારે થાય તેની અસર કાર્યમાં વધારે જોવામાં આવે. કેળવણી જેમ અને તેમ ખીજ બળો ઉપર સારી અસર પોંદ્યાડવા પ્રયત્ન કરે. પણ ખીજ બે બળ જો પ્રબળ થઈ જાય તો કેળવણી આપડી નાચાર. તેથી એ વાંક કાંઈ કેળવણીનો ન ગણાય.

માધવ—તમારા ઉત્તમ સંભાષણથી મારી ખાત્રી થતી જાય છે.

મહીપત—ઉપરાંત એટલું પણ મારે કહેવું જોઈએ કે જેમ દરેક વસ્તુનો સારો તેમજ નફારો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે તેવીજ રીતે વિદ્યાનો પણ સમજવો. દુધ દહીં ઇત્યાદિ જાણસો અમૃત સમાન છે પણ તેનો ગેર ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે વિષ સમાન થઈ પડે છે. તમે જયશંકર વાસ્તે ફરિયાદ કરો છો તે સાચી વાત હશે. એ હજી કાચી બુદ્ધિનો છે તેથી કોઈ વખત મામો થયો હશે પરંતુ એનો જાતી સ્વભાવ ધણો મારો છે. ખીજા છોકરાઓને મોડાડે એ એનાં વખાણ માંભણ્યાં છે. મટે તમે જરાપણ સંદેહ રાખ્યા વગર એને સ્કુલમાં મોકલજો, અને આતવારના મારી આગળ આવવા કહેજો. હું એને મારી સમજુતી આપીશ.

માધવ—હવે મારી પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ. અગ્નિ એને ઇસ્કોલમાં મોકલ-
લીશ; અને આતવારના તમારી પાસે આવવા કહીશ. હવે રજા છે?

મહીપત—તમને પણ મારે એટલી સૂચના કરવી જોઈએ કે અને ત્યાંસુધી એ અભ્યાસ કરતો હોય ત્યારે કામ ન બતાવવું. જો ઘણી અગત્ય હોય તોજ કામ બતાવવું. વળી ધમકાવવાનું પણ જરા ઓછું રાખવું. જો ખરેખર એનો વાંક માલમ પડે તો પુરતી તપાસ કર્યા પછી ધમકાવવો; કેમકે ઘડી ઘડી તમે ધમકાવશો તો તમારા ધમકાવવાની જોખમી અસર નહીં થશે, અને તેમ તમારા તરફ માનની નજરથી એ જુએ છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટાડો થઈ જશે.

માધવ—વાર સાહેબ, હવે હું રજા લઉં છું, મેહેરખાન.

મહીપત—મેહેરખાન. આવજો.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(હરી અને ભૂપત સામસામાં પ્રવેશ કરે છે.)

ભૂપત—અલ્યા હરી ક્યાં ગયો હતો? હવે તો તારાં દરોન પણ નથી થતાં!

હરી—હું માધવલાલ મેહેતાજી પાસે ગયો હતો. પેલો ધનાઢ્ય નવલરામ જેને નવલશાહ કરી કહે છે તેની દીકરી રૂપસુંદરીને શીખવવાનું એને સારું નક્કી કરી કહેવા ગયો હતો. પગાર રૂપિયા પંદર ઠરાવ્યા છે.

ભૂપત—જા, જા, તારે મારી સાથે તો વાત કરવી હતી. હું એને શીખવવા જાત. હવે એ સાદું અસાદું થઈ શકશે?

હરી—એ વાત તો મુશ્કેલ છે; પણ રૂપીઆ પચીસ રોકડા આપે તો પછી જોઈ લે મળ ! કેમ છે મરજી ?

ભુપત—હા બાઈ, હું પચીસ આપવા તૈયાર છું પણ પાછળથી આપું.

હરી—પાછળથી તું ન આપે તો હું શું કરું ?

(ફરથી અવાજ આવે છે “પાંચ લાખ પચાસ હજાર પૂરા.”)

અરે એ તો દેવા ગાંડીઆનો અવાજ છે.

ભુપત—મારી પાસેથી એ બાબતનું લખત કરી લે; પછી કાંઈ છે ?

હરી—લખવાની બાબતમાં તારાથી ન પોહુંચાય. તું તો લુચ્ચો છે.

(અવાજ.—“પાંચ લાખ પચાસ હજાર પૂરા.”)

જોને આ દેવગુણ સાડાપાંચ લાખની આસામીને તેં ફેવો બેહાલ કરી મૂક્યો. તું તો ખડો લાયક છે. એ બિચારાએ તારી ઉપર ફરિયાદી માંડી તે પણ તેં કોઈ અમલકારિક લા પાઈન્ટ કાઢી ઉરાડી મૂકી. નખોદીઆ, તેં એનું મત્યાનાસ વાળ્યું.

ભુપત—તારા જેવો કસાઈ તો નહી. પચાસ રૂપીઆના ઘરણું મારે બિચારાના દિકરાનો જીવ લીધો.

હરી—એ તું શું બકે છે ?

ભુપત—હૈડે જરા હાથ મૂકી જો. તું એમ ન સમજતો કે મને એ વાતની ખબર નથી; મારી પાસે એ બાબતની સાબિતી છે.

હરી—જો બાઈ હું તારી પાસેથી માગી લઈ છું કે એ બાબત ચુપ રહેવું.

(આસપાસ નજર કરો) કોઈ સાંભળી જશે. તને ખબર નથી કે બી-તમાં જેટલાં કાણાં છે તે બધા કાન છે.

ભુપત—પણ તને ખબર નથી કે ચુપકી વાસ્તે દામ ખેસે છે ?

(ગાંડીઆ દાખલ થાય છે.)

ગાંડીઆ— દુનિયા દો રંગી ! દુનિયાસે લગે ઘોઢા !

ટુક નિગાહ ચૂકી માલ હરામિ ઘોઢા.

ખરાબ માડુ, * ખરાબ માડુ, લુચ્ચો ચોર.

હરી—લે બાઈ આ પાંચ રૂપીઆ, સંતોષ પામ્યો.

ભુપત—પાંચ રૂપીઆથી શું થાય ? કાંઈ દાનબાન કરે છે કે ?

(ફકો દે છે.)

હરી—લે આ પંદર ત્યારે. મારી પાસે હમણા વધારે નથી. બાઈ ભુપત, વાત છાની રાખજે, હો. (બચે છે.)

ભુપત—(સ્વગત) એટલું આપ્પાથી એ મારી પાસેથી છુટવાનો નથી. હું
એની પાસેથી ખીજી વખતે વધારે મોઢાવીશ. (ભય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ.—મહીપતરામની આફીસ.

(મહીપતરામ ભાષે છે. જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જયશંકર—માહેબ, મહેરબાન.

મહીપત—આવો, જયશંકર. આ કુરસી ઉપર બેસો.

જય.—તહીં માહેબ, હું ઉભાજ રહું છું.

મહીપત—એમ નહીં, આ કુરસી ઉપર બેસો (ભખવાતું પકડું મુકી)—તમારે
પિતાજીની વાત સાંભળી હું દિલગીર છું કે તમે તમારા પિતાજીની
આમા માન્ય કરતા નથી. અને એમની સામે નકરાર લેઓ છો. તમે
બહુયા તે બધું બૂલી ગયા કે? પિતાના આભાર કેટલા છે તે શું તમે
વિસરી ગયા? તમે તો સુમ છો તેથી તમારા પિતાએ કેવાં કેવાં કષ્ટ વેઠી,
તમને પાળી પોષી, ઉત્તમ કેળવણી આપી તે કહેવાની મારે કાંઈ અગત્ય
નથી. જો એવી રીતની તમારી વર્તણૂક હોય તો તમે કપકાને પાત્ર
થાઓ છો; અને તમારે તમારી માલ જલદી સુધારવી જોઈએ.

જય.—સાહેબ, એટલું ખરું કે મારા પિતાજી મારે સ્કુલનો વખત થઈ
ગયા હાય તે સમયે કાંઈ મને કામ સોંપે તો મને બહુ વસમું લાગે છે
અને તેથી તે કરવા મારી નાખુશી જણાવું છું પરંતુ તે નહીંજ કરીશ
એવું તો મેં કોઈ કાળે કહ્યું નથી.

મહીપત—એ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ભણવા ઉપર તમારે
પૂર્ણ ભાવ છે; ગમે તેમ હો તથાપિ તમારા પિતા પ્રત્યે તમારે બહુ માન
પૂર્વક બોલવું જોઈએ; એમનું દિલ ન દુઝાવવા તમારે બનતો પ્રયત્ન
કરવો; અને એમને પણ મેં ભલામણ કરી છે કે તમારા અભ્યાસમાં
હરકત પડે તેવે વખતે તમને કામ ન સોંપે.

જય.—આપે મારા પિતાજીને જે ભલામણ કરી છે તે મારે આપનો ઉપકાર
થયો છે, અને મને ફરી સ્કુલમાં મોકલવા એમને સલાહ આપી તે
વાસ્તે એથી પણ અધિક થયો છે. મારાથી કોઈ વાર ધમકી સહન ન
થઈ શક્યાથી સામે બોલાઈ જાય છે. તેવિધે હવે વધારે સંભાળ લઈશ
અને આપના ફક્ત મુજબ વર્તવા પ્રયત્ન કરીશ,

મહીપત—તેમ વર્તણે તો તમારા લાભની વાત છે.

જય.—સાહેબ, ત્યારે હું રજા લઈ છું.

મહીપત—બૂપતને મળવું હોય તો તે પાસેની ઓરડીમાં છે.

જય.—મને સામે જરા કામ છે ત્યાં જઈ આવી હું બુપતને મળીશ.

(જયશંકર જાય છે.)

(બૂપત વિચાર કરે છે.)

અરે મારી એક કુડિત તો નિષ્કુળ ગઈ! મારી કુડિત નિષ્કુળ જાય એ તો પેહેલીજ વાર બન્યું છે. હોય, એ રીતે નહીં તો બીજી રીતે વેર લઈશ. પણ કાંઈ મુકવાનો છું? હું તે વખતે હોત તો મારા શેઠની સાથે એની વાતચિત પણ થવા દેત નહીં. પણ હવે થયું તે તો થયું. હવે બીજો કોઈ ઉપાય લઈશ. હમણા એ છોકરો મારા શેઠની સાથે વાત કરે છે. મારી પાસે આવશે ખરો. હું એને ખરાબર કેકાણે લાવીશ. એ કાલનો છોકરો શું સમજે?

(જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

બુપત—આવો જયશંકર, કેમ હવે તો તમારા પિતાજી તમને સ્કુલમાં મોકલે છે ના?

જય.—હા તમારા શેઠ મહીપતરામના પ્રતાપથી સહુ સારાં વાનાં થયાં.

બુપત—હું ઘણો ખુશી થયો. મહીપતરામે સમજાવ્યું તે પેહેલાં મેં પણ તમારા પિતાને સમજાવ્યું હતું. મેં એમને કહ્યું કે જયશંકરનું શીખવા ઉપર બહુ ધ્યાન છે માટે હમણા એને ઉડાડવો ન જોઈએ. થોડી ઘણી અસર તો થઈ હતી પણ મને જણાયું કે હજી પુરી અસર નથી થઈ તેથી છેલ્લે મેં કહ્યું કે તમે એમ કરો તે પેહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરજો.

જય.—બાઈ બુપત તારો ઉપકાર થયો. તમે એમ કહ્યું તેથીજ તમારા શેઠની સલાહ લેવાનો એમનો વિચાર થયો હશે.

બુપત—એમાં ઉપકાર શાનો? હું તો મારી મતલબ વાસ્તે કરતો હતો કે જો મારો મિત્ર શીમે તો કોઈ વખતે મને કામ આવશે. કેમ તમે

જજ કે માજીસ્ટ્રેટ થાઓ તો મને હેડક્લાર્ક તરીકે રાખો કે નહીં?

જય.—શું કરવા ન રાખું. તમને ન રાખું તો કોને રાખું? પણ તમારી બુદ્ધિ એવી છે કે ઉલટા તમે મને નોકરીએ લગાડી શકો.

બુપત—ઠીક છે હું તારી ગત સમજું છું. એમ કહી વાતજી ઉરાડી દેવી.

જય.—હવે મમ્મરી એક કોરે મુકીએ. બાઈ બુપત તમને એક સલાહ મૂકવી છે; તમે મારા સાચા મિત્ર છો તેથીજ હું પૂછું છું.

ભુપત—હા તમે મને ન પુછો તો કોને પુછો? શું પુછવું છે, બોલો.

જય.—તમે જાણો છો કે હું ગયે આતવારે યુલુસુંદરી પાસે ગયો હતો. અને અમારી વચ્ચે જે વાતચિત થયું તે ઉપરથી મને શંકા રહે છે કે હું જેમ પ્રીતિ રાખું છું તેમ એ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે કે નહીં. તમારી સાથે તે પછી કાંઈ વાતચિત થઈ હશે માટે તમારો કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણવશો.

ભુપત—તમારી એ બહુ તારીફ કરતી હતી. અને પાકમાળામાંથી તમે જે ભાષાંતર કરી સંભળાવ્યું તે એને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું.

જય.—ખીજું કાંઈ મારે વાસ્તે બોલી હતી?

ભુપત—ખીજું પણ કાંઈ બોલી હતી પણ મને ખરાબર યાદ નથી.

જય.—મારે વાસ્તે બધું સારું જ બોલી હતી કે તેથી વિરુદ્ધ પણ બોલી હતી?

ભુપત—હા હવે મને યાદ આવ્યું. “હુશિયાર તો છે પણ જરા વિવેક આછો છે.”

જય.—એમ મારે વાસ્તે બોલી? (નિસાસો નાખે છે.)

ભુપત—હું બોલ્યો તો ખરો પણ મારે બોલવું ન જોઈતું હતું. મિત્રને એવું ઉત્પાદક કારણ થઈ પડે એવું મારે બોલવું જ ન હતું.

જય.—નહીં ભાઈ તે તો કીંક કર્યું. મિથ્યા આશા રાખવી તેમાં શો માલ? તમે તો મિત્રની ફરજ બજાવી.

ભુપત—તમારે તદ્દન નિરાશ ન થવું. હું તમારા વાસ્તે સારા વિચાર દસાવવાની તજવીજ કરીશ. હજવે હજવે કદાચ ખતી શકે.

જય.—હું તમારો બહુ આભારી થયો છું. પણ એમાં હવે આશા થોડી.
(જય છે.)

ભુપત—(સ્વગત મૂજ ઉપર હાથ દઈ.) ખરચ્યા, તું ક્યાં બૂલ્યો છે? મારા ખારની વચ્ચે તું આવે છે કે? જોજે હવે બૂપતનો ભડકો. ભડકાની સાથે કડકો થશે તેમાં તારા કકડે કકડા થઈ જશે. હવે મને વિચાર સૂજ્યો છે; એને હું જીગારના કુંદમાં નાખી દઈ. પછી ખીજાં બચ્ચો એ પોતાની મેળે શીખી લેશે.
(અખવા માંડે છે.)

—અરે હવે તો ફકત પા કલાક રહ્યો. મારે તો હજી આની નકલ ઉતારવી છે.
(અખી રહી.)

બાકી માત્ર આઠ મિનિટ રહી છે. સિપાઈ જો જલદી જશે તોજ પેળાસર પોહોમસે.
(સિપાઈને બોલાવે છે.)

(દાદર પાસે જઈ.) શેઠે એને કામે મોકલ્યો હશે. મારે પોતાને જવું પડશે.

(નારાયણ પ્રવેશ કરે છે.)

ભુપત—કેમ નારાયણ આ ટાણે ?

નારાયણ—ભાઈ તમારા સરખું કામ પડ્યું છે.

ભુપત—તારી વાત નિરાંતે કહી સમજાવજે; હમણા એક કામકર. આક્રી-
સનો સિપાહી બાહાર ગયો છે. આ કાગળ પોસ્ટ આક્રીસમાં નાખી
આવ. જો સામે રહી પોસ્ટ આક્રીસ. દોડતો જજે, ફક્ત પાંચજ
મિનિટ રહી છે. (ભય છે.)(સ્વગત) આ છોકરો તે વળી અહીં શું કામ લાવ્યો હશે ? માધવ-
લાલની નિશાળે એ જાય છે. એને લગતું તો કાંઈ કામ નહીં હોય ?
એ મહેતાજીએ મારી યુક્તિ નિષ્ફળ કરી તે માટે મને ઘણું લાગે છે.(બારી પાસે જઈ) એણે કાગળ નાખ્યો ખરો. એ નહીં આવ્યો હોત
તો મારે પોતાને દોડવું પડત. છોકરો છે હુશિયાર. જાણએ એ શું
કામ લાવ્યો છે ? હવે એટલામાં આવી પણ પહોંચ્યો.

(નારાયણ દાખલ થાય છે.)

તેં ઠીક ઝડપ કરી. બોલ હવે શું કામ છે.

નારાયણ—અમારો મહેતાજી અમારા ઉપર જીલમ કરે છે. તેહવારને
દહાડે પણ અમને પૂરી રજા નથી આપતો; એટલુંજ નહીં પણ અમને
બહુ માર મારે છે; એને વાસ્તે કાંઈ એમસડ વાટવું જોઈએ.ભુપત—અરે સિપાહી હજી આવ્યો નહીં. સાહી બલાસ થઈ છે. સામે
વોરાની દુકાનેથી સાહી લઈ આવશે કે ? પછી જો હું કેરી યુક્તિ
બતાવું છું.

નારાયણ—આપો. હું લઈ આવું.

(ભય છે.)

(જતાં જતાં સ્વગત.) પેઠેતો એ બહુ કરાવેછે, પણ કાંઈ ઉપાય બતાવશે ખરો.

ભુપત—(સ્વગત.) ભાવતું હવું ને વૈદે બતાવ્યું. હવે એનો ધાર
ધડીશ. એ પણ એક વેર લેવાની રીતિ છે.

(નારાયણ સાહી લઈ આવે છે.)

બાઈ ભુપત, હવે મને કોઈ મંત્ર બતાવ કે જે સાધ્યાયકી અમને
રજા મળે.

ભુપત—મંત્ર તો કાનમાં કહેવાય. આવ, પાસે આવ.

નારાયણ—સમજ્યો.—ઠીક; એ તો બહુ સરસ. મારો ફરો સફળ થયો.
મેં ધાર્યું હતું કે તારા ઉત્તમ મગજમાંથી કાંઈને કાંઈ તાલ નીકળશે.
મારું કામ થયું હવે હું જાઉં છું.

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ.—મેહતા ની નિશાળ.

(છોકરાઓ આંક લખે છે.)

માધવ.—છોકરાઓ, હિમ્મત કરો તો મેહતાજી વાસ્તે આંખાના પૈમા થઈ જાય. દોઢિયું દોઢિયું કાઢશો તોપણ પૂરું થઈ જશે. આ અહીં રમાલ પાથરું છું, જેની મરજીમાં આવે તે તેટલું નાખે.

(ત્રણ ચાર દોઢિયું પડે છે.)

માધવ.—(એક છોકરો અડધી નાખે છે તેને અટકાવેને) દોઢિયા કરતાં કોઈએ આંધું ન નાખવું. તારી પાસે વધારે નહીં હોય તો કાંઈ મિંતા નહીં; ગમે તો દુકાની નારાયણ પાસેથી ઉઢારી લે. (દોઢિયું પૂરું કરે નાખે છે.)

(એક ધીવાળો પ્રવેશ કરે છે.)

ધીવાળો—મેહતાજી સાહેબ, તમે ધી ખાંડ વગેરે ચીજો મારી દુકાનેથી ખરીદી તેનો આંકડો લાવ્યો છું.

માધવ.—ઠીક છે આંકડો મૂકી જ. કાલે આવજો.

ધીવાળો—મેહતાજી સાહેબ, તમારો ચેહરો આજે બહુ શી પડી ગયો છે. જાણે તાપ આવતો હોય એવું મોં ઉપરથી જણાય છે.

માધવ.—નહીં, નહીં, મને તાપ નથી; એ તો તમને અમસ્થું એમ બાસે છે.

(ધીવાળો જાય છે.)

નારાયણ—સાહેબ મને પણ એમજ બાસતું હતું પણ તમને કહેવાની હિમ્મત આવી નહીં.

માધવ.—(સ્વગત) મેં આજ મવારના વનું કરાવી ખાંડ અને દહીં ખાધું હતું કદાચ તેથી તો ન હોય? (માથું હલાવે છે.) નહીં, એમ તો ન હોય, એ ધીવાળાને અમસ્થું એમ લાગે છે. એવી રીતે દહીં તો મેં ઘણી વખતે ખાધું છે.

(એક છોટવાળો દાખલ થાય છે.)

છોટવાળો—મેહતાજી આ છોટ બહુ સારી છે તમારે લેવાલાયક છે. અરે મેહતાજી, તમારા ચેહરા ઉપર આટલી પિળાશ—ખરેખર તમારા જીવને આજે ઠીક નથી.

માધવ.—હા બાઈ મને પણ કાંઈક એવું જણાય છે ખરું. તાપ આવશે એવું લાગે છે. બાઈ, તું કાલે આવજો.—છોકરાઓ આજે મારું ચીર ઠીક નથી મોટે તમને રજા આપું છું.

(મેહતાજી જાય છે તેનો પાછળ છોકરાઓ પણ જાય છે.)

નારાયણ—(નાચતો નાચતો.) જો ભાઈ અમરતલાલ, આજે મેહતાજીને કેવા ભમાવ્યો? કામ બધું યુક્તિથી સિદ્ધ થાય.

અમરતલાલ—‘ં’ ચોકડું ઠીક બેસાડ્યું. જીવોતો ખરા બધી નિશાળોમાં રજા અને આપણને સજા. આખા દિવસ સોડી આહવાજ કરે. ખરે-ખરે આપણી ઉપર તો જીલમ છે. એનો મિત્રજા બહુ ગરમ છે. જોને પોતાના દીકરાને એ કેવા ધમકાવે છે! અભાગ્યો જયશંકર! કેવા ભલો અને શાણો છે!

નારાયણ—આલો હવે ઘેર જઇએ. એનો બદલો એને ઠીક જડવો છે.

(ભય છે.)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—નવલરામનું ઘર.

(મેહતાજી રૂપસુંદરોને શોખવે છે.)

માધવ.—બોલ, કને કંઈ નહીં કે, કને કાનો કા;

રૂપ.—હું તો એમાં કાંઈ સમજતી નથી.

માધવ.—એમાં શું સમજતી નથી? કને કંઈ નહીં કે, કને કાનો આવે તો કા થાય.

રૂપ.—(પોતાના નોકરને.) ઠંડુ, આ પોપટ ડ્યારનો ભુખ્યો છે; એને અભેરાધ ઉપર પેર છે તે આવ.

માધવ.—જો બચા, ધ્યાન રાખ; કને કાનો આવે તો કા થાય.

રૂપ.—(મેહતાજી તરફ ફરી.) કા તે શું હશે?

માધવ.—મૂરખી, કા તે કા. કા તે વળી હશે શું કી નહીં ને કુ પણ નહીં.

રૂપ.—માં સંભાળીને બોલજો. ખબરદાર ગાળો આપી છે તો. મને તને મૂરખી કહી! ઠીક છે, મારા પિતાજીને કહી તમારી જીભ પણ કઢાવી નાખીશ.—પડો પોપટજી શ્રી ભગવાન.

માધવ.—જો બાપુ એમ રીસ ન કરીએ, છ મહીના થયા હજી તો બારા-ખડી પણ આવડતી નથી; અરે બારાખડીને તે ક્યાં રડીએ? હજી કંકો ખખો પણ પૂરો પાધરો આવડતો નથી.

૩૫.—તમારા જેવા મેહેતાજી હોય તો ઝિમ્મન થાય.

માધવ.—મેહેતાજી શું પોતાનું કપાળ ફાડે? તું લક્ષ્મણ ક્યાં આવે છે?

જોને હમણા તને શીખવું છું તેમાં વળી તને પોપટ યાદ આવે છે.

૩૫.—ત્યારે શું તમારે વાસ્તે પોપટને મરવા દઈ કે? જાઓ, હું તમારી પાસે નથી શીખવાની. આજી તમારા દીકરાનાં મેં વખાણ સાંભળ્યાં છે. તે જો શીખવવા આવે તો શીખું.

(માધવ ઉઠી જાય છે. ૩૫ સુદરે ચોખરા જીવું મેં કરી ખુણે રસાઈ બેસે છે.)

(નવલરામ પ્રવેશ કરે છે.)

નવલ.—કેમ બેઠા, આજે ઉદાસ કેમ બેઠી છો? બોલ, જે તને જોઈએ તે પલમાં લાવી આપું. આજે સવારના તારું મુખડું જોઈ ન શક્યો તેથી મારું મન ઉચ્ચાટમાં રહેતું હતું તેટલા મોટે હું હમિશના કરતાં વહેણા આવ્યો. બચ્ચા, બોલતી કેમ નથી? જો, તારા પોપટ વાસ્તે તેં રૂપાનું પાંજરું ખરીદવા કહ્યું હતું તે આ રહ્યું. (એક નોકર પાંજરું લાવે છે) ઝટ બોલી દે, શું થયું છે? હસીને મારી સાથે વાતતો કર. તને હસતી જોઈ મારું મન પ્રકુલિત થશે. (૩૫સુદરે ઉચ્ચકાં ખાઈ રહે છે.)

બોલતો ખરી શું છે તે? વાર ના લગાડ.

૩૫.—બા-બા,—આજે મે-હ-તાએ મને ધમકાવી.

નવલ.—શું એણે તને ધમકાવી?

૩૫.—હા બાબા, એને એ માધીઆએ મને મૂરખી કહી. જ્યારે તમારી એને ધાસ્તી નથી ત્યારેજ આવી રીતે મને ગાળો ભાંડે છે. જો આજે મારી મા જીવતી હોત તો કોઈ મને ધમકાવી શકત? મુઝો એ બહુ છછી ગયો છે.

નવલ.—હું હમણાજ એને તેડી તારી રૂપરૂમાં એને ધમકાવીશ.

(બારણા આગલ જાય)

જમાલખાં તુમ જાઓ, ઝોર અપને મેહેતાજીકુ જલદી બોલા લાઓ.

જમાલખાં—અહા, સાહેબ.

૩૫.—બાબા હવે હું વધારે બણવાની નથી.

નવલ.—બચ્ચા, એ કરીએ. તું હજી શું બળી છો? હજી કાલેજ મેહેતાજી મને કહેતા હતા કે તું ખારાખડીએ બણતી નથી.

૩૫.—જો તમારી બણાવવાની ઇચ્છાજી હોય તો એ માધવલાલનો દીકરો છે તેને બણાવવા તું કહો. મેં સાંભળ્યું છે કે એ ધણા હુશિયાર છે.

આ વરસે માઠી પરીક્ષા પાસ કરવાનો છે. એને ધનામ પણ બહુ મળ્યાં છે. (માધવલાલ પ્રવેશ કરે છે.)

નવલ.—કેમરે મેહેતાજી તમે મારી લાડકવાઈને કેમ ધમકાવી?

માધવ.—સાહેબ, એમાં મારી કસુર લગાર પણ નથી. હું એને ભણાવતા હતા તે ઉપર બિલકુલ લક્ષ ન દેતા પોપટને આ આપો, તે આપો, એમ નોકરોને કહ્યા કરે તેથી મારે ધમકાવવાની ફરજ પડી.

નવલ.—મેહેતાજી તમે આટલાં વર્ષ તે ઝ્યાં ઝોયાં? શેઠીઆએના ધરમાં કેવી રીતે વર્તવું તે તમે હજી શીખ્યા નહીં? તમને જ્ઞાન નથી કે હું એના ઉપર કેટલું વહાલ રાખ્યું છું? મેં એને કાંઈવાર ધમકાવી નથી; ધરનાં તેમજ પેઢીના નોકરો એની આગ્રા તરફજ માથે ઉઠાવે છે. પણ હું ધારું છું કે તમે તો છ છ મહીના થયા આંખે મીચીનેજ આ-હીઆં આવોછો જેથી એ વાત તમારા ધ્યાનપરજ નથી.

માધવ.—સાહેબ ગુસ્સો ન કરો તો સાચી વાત કહું. તમે રૂપસુંદરી ઉપર વહાલ રાખોજો તેમાં મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ તમારે જો ખરેખર એને ભણાવવાની ઇચ્છા હોય તો ભણાવતી વખતે તમારે વહાલ વચ્ચે લાવવું ન જોઈએ. એ વાત તો મને સોંપવી જોઈએ.

નવલ.—હવે રાખ તારું ડહાપણ. આમારે તારું ડહાપણ નથી જોઈવું. વેદિયા દોર તે દોરજ રહ્યા. કાંઈ નહીં હું તમને વધારે કહેતો નથી. હવે આ-વતી કાલથી તમારે ભણાવતા આવવું નહીં પણ તમારે બદલે તમારા દીકરાને મોકલવો, એને એને હું પંદરને બદલે વીસ રૂનિયા આપીશ. સમજ્યા કે?

માધવ.—બહુ સારું સાહેબ, હું રજા લઉં છું. (નય છે.)

(સ્વગત) શેઠ માને નહીં તેને આપણે શું કરીએ? રૂપિઆ પાંચ તો વધુ મળશે. દીકરાને મોકલશું, આપણું શું નય છે?

પ્રવેશ ૨ નો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

(મીઠીબાઈ અને ગુણસુંદરી સારે છે. ભુપતરાય પ્રવેશ કરે છે.)

ભુપત—કેમ મીઠીબાઈ, જયશંકરની ટોપી ભરી રહ્યાં કે?

મીઠી.—હા. આવો, આવો, ભુપતરાય. આજે તમને કુરસદ થઈ?

ભુપત—હું તો મારી મતલબસર આવ્યો છઉં. મારા મિત્રની ટોપી જોઈ મને પણ મરજી થઈ ગઈ. કેમ મને એકાદ જે એવી સીવી આપણો કે ?
મીઠી.—હા. એમાં પુછવું એ શું હોય ? કાલે લઈ આવો રેશમ, તેજ દીવસે તૈયાર.

ભુપત—કાલે તો નહીં પણ પરમ દહાડે આતવર છે તેવી રેશમ લાવવાનું ખતી શકશે. આ જયશંકરની ટોપી કે ?

મીઠી.—હા, એજ. તમારો મિત્ર અમને વારંવાર સીવવાનું કામ આપે છે, અને પૈસા તરત પેંહામતા કરે છે. એ ખડુ ભલો છે.

ભુપત—હું તો એને નાનપણથી ઝોળખું છું. મારો એ જીનો મિત્ર છે. અમે નિશાળમાં સાથેજ ભણતા હતા; એના જેવા ભલા માણસ દુનિયામાં થોડા હશે. વળી હુશિયાર પણ તેવાજ. પણ સ્વભાવે જરા એ ભાજો છે. મારું કહ્યું માનતો હોય તો એ કેવો સુખી થાય !

મીઠી.—તમારું કહેવું એ શું માનતો નથી ?

ભુપત—કુસંગીઓની સોખમથી એ જરા જીગારના છંદમાં પડ્યો છે. મેં સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ફેકટ. ખરેખર આવા એક પરમ પ્રિય મિત્ર મોટે દિલગીરી ઉપજે છે.

મીઠી.—જયશંકર જીગારના અસનમાં પડ્યો છે કે ? ત્યારે તો એ ખીન્ન પણ અસન શીખ્યો હશે.

ભુપત—હજી તો એનામાં ખીજું કોઈ અસન દીકામાં આવતું નથી.

મીઠી.—થયાં નહીં હશે તો થશે. મારો તો એને મોટે ખડુ સારો મત હતો. એ તે કેમ ભાળવાઈ ગયો હશે ?

ભુપત—વધારે એકારક તો એજ છે કે આવો ભણેલો તેવું છતાં એ ભાળવાઈ ગયો. લોકો કહે છે તેમ સોખમ તેવી અસર થયા વગર રહેજ નહીં. મને હવે ખડુ વખત થયો. હું જઈ છું.

મીઠી.—સાહીનો ખડિયો તમને હમણા જોઈતો નહી હોય તો કોઈ છોકરા સાથે માફતી દેજો.

(ભય છે.)

(ગુણસુંદરો પ્રવે) ભુપત કેવો માયાળુ છે ! પોતાના મિત્રને વારતે એને કેવી દયા છે !

—હવે આપણે જયશંકરનો ખ્યાલ મુકી દઈએ, હું તો પ્રથમથીજ તને કહેતી હતી કે કમાવવાની ખરી શક્તિ ભુપતમાં છે. જોયાં જયશંકરનાં લક્ષણ ? હવે તો આપણી આશા ભુપતમાં ફેલી છે.

ગુણસુંદરી—અરે પરમેશ્વર! આ કેવું વિચિત્ર! કેવો ગજબ! પણ ભુવ-
તનુ કહેવું આપણે એકદમ કેમ માનીએ?

મીઠી.—એનો જે ખરો દોસ્ત તેનું કહેવું ન માનીએ તો કોનું માનીએ?
મારી તો ખાત્રી થાય છે કે એનું બોલવું સાચું છે.

ગુણ.—હું તો કંઈ કહી શકતી નથી.

(જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—ટોપી ખીવી રહ્યાં કે?

મીઠી.—ટોપી તૈયાર છે લઈ જાઓ.

ગુણ.—માજી, મારું માથું દુખે છે. હું મુર્છા જઈ છું. (ઉઠી જાય છે.)

(એક છોકરો ખડિયો આપી જાય છે.)

છોકરો—(સ્વગત) મારું કામ થયું. બેઆની જડશે. (સાથ થઈ જાય છે.)

મીઠી.—તમારો રૂમાલ આપો હું ટોપી વીંટી આપું.

(રૂમાલમાં બાંધો આપે છે.)

જય.—હું હવે જઈ છું, (ઉઠે છે, નીમેથો પાસા નીકળી આવે છે.) અરે આ
પાસા ક્યાંથી?

મીઠી.—તમે તો સંસારના સૌ માર્ગ ફરી વળ્યા જાણો છો.

જય.—આવી રીતે તમે બોલો છો તે મને બિલકુલ પસંદ નથી. હું હવે
જઈ છું.

મીઠી.—એટલો ગુસ્સો શું કામ કરો છો? જરા બેસો તો ખરા.

જય.—નહી, હવે હું બેસીશ નહીં. (જાય છે.)

(ગુણસુંદરી ઉઠીને જુએ છે.)

ગુણ.—(નિસાસો નાખી સ્વગત) અરેરે! જે થોડી ઘણી શંકા રહેતી હતી તે
પણ દૂર થઈ. એ શંકામાંજ કેટલુંક સુખ હતું. અંતે ભુવતની વાત
ખરી ફરી. હાય! હાય! જેને હું સર્વ મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ સમજતી હતી,
જેને હું ખામી રહિત ધારતી હતી, જેને હું પુણ્ય ગણી પ્રાણ અર્પણ
કરતી હતી તે જીવારી નિવડ્યો! હવે એની જે છપ્પી મારા હૃદયમાં
કાતરાઈ રહી છે તેને એમની કાઢી, કોઈ નવી છપ્પી દાખલ કરું. ધિક!
એમ કરું તો મારા જીવતર ઉપર ધિક્કાર પડશે! નહીં, એમ બની
શકે નહી. એ છપ્પી એમની કાઢું તો સાચે પ્રાણ પણ નીકળી જાય.
એને તો હું સર્વ રીતે શુદ્ધ સમજી છાતીમાં જાળવી રાખીશ. એને
કલંક લાગવા દઈશ નહીં. જાણે એવો દોષ રહત તેજ ખરો જયશંકર

કર. હમણા દૃષ્ટિએ પડ્યો તેતો માત્ર પડ્યાયો! અત્રે એવી રીતે સ્મરણ કરી ખાખીના દહાડા નિર્ગમન કરીશ.

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ.—રસ્તો.

જય.—(સ્વગત) ભુપતનું કહેવું ખરું છે. એ મારાઉપર પ્રીતિ રાખતી હોય તો સુવાનું મિષ કરી જતી કેમ રહે? પણ એ પાસા તે ક્યાંથી નીકળ્યા! કંઈ સમજણ પડતી નથી. ડોઝીએ તો ગજબ કર્યો! સંસારના સૌમાર્ગ ફરી વળ્યા! શું એ ડોઝી એમ સમજે છે કે હું જીવ-ગટું રમવા જાણું છું?—એના વિચાર એકદમ ખદલી કેમ ગયા હશે? એની તપાસ કરવી જોઈએ. (જરા વાર વિચારી) પણ તપાસ કર્યાથી લાભ શો થાય? સમજાવ્યાથી કંઈ પ્રીતિ બંધાય? પ્રેમવૃક્ષ રોપાથી કંઈ ઉગતું નથી. એનો ફળગો પોતાની મેળે પૃથ્વી નીકળે છે, માટે એ વાતમાં વધારે મહેનત કરવી મિથ્યા છે.

(કુરથી અવાજ આવે છે.)

એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર, આ જાય છે. મસતામાં જાય છે. *નિ-
મોદ નિકરછ, નિમોદ નીકરછ. હાય હીરીઆ! તું કિડાં ઉસેં? પૈસો
વેઓ! મિડેવેઓ. દગલખાત્ર દુનિયા, દગલખાત્ર દુનિયા!

જય.—(સ્વગત) અરે એતો દેવો ગાડિયો છે. ખીચાતો કેવો બેહાલ થઈ ગયો છે. આગળ એ પૈસાવાળો હોવો જોઈએ. એના પૈસા ગયા તેની સાથે દીકરો પણ ગયો હોય એવું ભાસે છે.

દેવો—આ જાય છે. રૂપિયાનો પાવલો. (જરા કરતે જાય.) † એ છતર-
વારા શેઠ, બુખ્યો અમીયાં. જીભો બુખ્યો આ, હિકડો ડેઢિયો ડે, કુઆ
કંધોસ.

જય.—અહ્યા દેવા લે, આ, (ફળુ આપે છે.)

દેવો—(નાચતો નાચતો) ફતેહ, ફતેહ, શેઠ તો જુ ફતેહ આમિ. (ફળુ જાય છે.)

* નિમોદ વળ્યું. † અરે હીરીઆ તું ક્યાં ગયો? પૈસો ગયો, બધું અયું.

† અરે છત્રીવાળો શેઠ, બુખ્યો છું. બુખ્યો છું, જીભો બુખ્યો છું, એક ડેઢિયું આપે
કુદાં કરીશ.

‡ વિનંતિવાચક શબ્દ.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—નવલરામનું ઘર.

જય.—વાંચો ફરીથી.

રૂપ.—ભા-આ-નાના-છો.

જય.—ભા નથી જો છે. અને એ નાના નથી પણ તાતા છે. જ અને ભ વચ્ચે શા ફેર છે તે પણ હજી તમને ખબર નથી. જુઓ જ છે તે નીચેથી મીંડુ વાળી લેવાય અને ભ એમજ લેવાય છે.

(પોપટ બેસે છે. રૂપસુંદરી ઉઠીને પોપટનું પાંજરું ઉઘારી પોતાનો પાસે મુકે છે.)

જય.—કેમ હમણાં એ પાંજરું શું કરવા ઉતાર્યું? હમણાં એનું શું કામ હતું? હું કહું છું તે ઉપર ધ્યાન કેમ આપતાં નથી ?

રૂપ.—તમે ધમકાવતા નહીં જાઓ. તમે ધમકાવશો તો હું મુદલ શીખવાની નથી. તમારો ચેહરો જોઈ મને જે આનંદ થાય છે તે તમે ધમકાવીને રાણી નાખો છો. તમારા પિતાજી ધમકાવતા હતા તેથી તેમને રજા આપી; અને તમને બોલાવેઆ તો તમે પણ હવે ધમકાવવા માંડો છો.

જય.—જુઓ રૂપસુંદરી, તમે બિલકુલ લક્ષ આપતાં નથી પછી હું શું કરું? તમે ધ્યાન નથી આપતાં તેથી મારો આનંદ તમે ઝુટવી લેઓ છો. તમે જો ધ્યાન આપશો તો હું રાજી થઈશ. ધ્યાન આપો ન આપો થાય. (સ્લેટપર કાઢી બતાવે છે.) અને ત આમ લખાય. અને છેલ્લો શબ્દ છો નથી પણ છે છે, કેમકે એને ફક્ત માતર છે કાનો સાથે નથી.

રૂપ.—આમ તમે મિઠાશથી વાત કરશો તો હું શીખીશ ખરી. આટલું હું વાંચી શકું છું તેપણ તમે મિઠાશથી શીખવો છો ત્યારેજ તો. તમારા પિતાજી છ મહીનામાં બારાખડી પણ શીખવી નહોતા શક્યા; અને તમે એક મહીનામાં આટલું શીખવ્યું.

જય.—ઠીક છે, હવે તમને નહીં ધમકાવું. તમને મેં ન અને ત વચ્ચે ફરક દેખાડ્યો તે ધ્યાનમાં રહ્યો કે ?

રૂપ.—રાખો, હું પોપટને પાણી આપું. આકરોને મેં કહ્યું હતું તોપણ હજી એને પાણી આપ્યું નથી. (પાણી આપે છે.)

જય.—હવે તમે ખીજી લીટી વાંચો જોખાઓ.

રૂપ.—એ બધીએ લીટી હું વાંચીશ જો મારી એક વાત તમે કજૂલ રાખો તો.

જય.—ઝિંદગી તે તમારી કેવી વાત છે ?

રૂપ.—તમે મને તમારી સ્ત્રી કરો તો પછી હું બધું વાંચીશ. મને નિરાંતે આખો દહાડો અને રાત શીખવ્યા કરો.

જય.—આજે તમને શું થયું છે ? આ તમે શું બોલો છો ?

રૂપ.—હું તમને ઠીક કહું છું. તમે મને એકવાર કબુલ કરો.

જય.—નહીં, નહીં, એમ કેમ બને ?

રૂપ.—ત્યારે શું હું તમને અલુગમતી લાગું છું ? (રડે છે.)

જય.—(માથા ઉપર હાથ મુકે.) રૂપસુંદરી, તું રડે છે શું કામ ? હું એમ કહું છું કે એ વાત બની કેમ શકે ? હજી તમારી વય બહુ કાચી છે. હજી તો તમને ખરેખરે પલ્લ પુરાં થયાં નથી. તમારા પિતાજી સાંભળશે તો બાકીએ મને કાઠી મુકશે.

રૂપ.—એ વાતની તમારે જરાએ ફિકર રાખવી નહીં. મારા પિતાજી મારા હાથમાં છે. એમને હું પોતે સમજાવીશ. એકાદ બે ટાણા જમીશ નહીં એટલે એઓ પોતાની મેળે ઉકાણે આવશે. મારા પિતાજીની ના નહીં હોય તો પછી તમને કાંઈ વાંધો છે ?

જય.—હું એકદમ હા કેમ પાડું ? હું વિચાર કરી જવાબ દઈશ.

રૂપ.—તમે એમ કરશો તો હું મરી જઈશ. (રડે છે.)

જય.—વાર ઠીક છે, પહેલાં તમારા પિતાજીને તો સમજાવો. (જય છે.)

(જતાં જતાં સ્વગત.) રૂપાણી તો બહુ છે પણ ભણેલી નથી. કાંઈ ફિકર નહીં હું એને ભણાવી લઈશ. હમણાં જોકે એને વિદ્યા જાણે ચઢતી નથી તો પણ પ્રીતથી બધું એ શીખશે. પ્રીતિની ગતિ ન્યારી છે. ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે પ્રીતિ મુંગાંએને પણ બોલતાં કરે છે.—અરે ગુણસુંદરી ! તું તો ખરેખર ગુણસાગર છે. વર્ણુ ગોરો નથી તેવું છતાં કેવી સોહામણી ! પરંતુ એ મને ચાહતી નથી ત્યારે શો ઉપાય ! પણ રૂપસુંદરીમાં ક્યાં મણા છે ! એનું બોલવું કેવું મધુર ! અકલ જરા કમ છે તેમ એની ઉંમર કાચી છે. દહાડા પ્રમાણે બધું એ થશે. એ પોતેજ કહે છે કે મને નિરાંતે આખો દહાડો અને રાત શીખવજો. બણવાનો આટલો ઉમંગ જોને હોય તે શું કરવા ન શીખે ? જરા હઠીલી છે, પણ વિદ્યાના પ્રતાપથી હજી બધાએ નીકળી જશે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

(માધવલાલ અને હરકુંવર વાતો કરતાં આવે છે.)

માધવ.—અલી, આજે સવારના રસોડામાં ગડબડ શાની હતી?

હર.—શું કરું, વહુ સમી ચાલે નહીં.

માધવ.—કાંઈક તારો પણ વાંક હશે.

હર.—તમે પણ મારો વાંક કાઢો અને જયશંકર પણ મારોજ વાંક કાઢે.

હું તે હવે મારાં દુઃખ કોને કહું? (રૂઠું.)

માધવ.—જળધારા તો સ્ત્રીને છેડેજ બાંધેલી છે. જો, તને સમજાવું. મેં હાથવગર તાળી ન વાગે. એના કદી વધારે વાંક હશે તોપણ થોડો ધણો તો તારો ખરો.

હર.—તમે પણ મારું કહેવું માનતા નથી એ મારા નસીબની વાત. તમે એના બોલ સાંભળો તો ખબર પડે. એક એક બો. તોર થઈ મને કાળજમાં લાગે છે.

માધવ.—તું પણ એને મેહેણાથી ટુંપી નાખતી હશે તો? તારા બોલવામાં ક્યાં કચાશ છે? જાણે હુહારનો હથોડો.

હર.—તમે જ્યારે એમ બોલો છો ત્યારેજ જયશંકર પણ ધડી ધડી મનેજ ધમકાવે છે.

માધવ.—કોઈ વખતે પોતાની સ્ત્રીને પણ ધમકાવે છે કે નહીં?

હર.—હા, કોઈ વખતે એને પણ ધમકાવે છે. પણ ધણું કરી મનેજ ધમકાવે છે.

માધવ.—ત્યારે તો ધણું કરી વાંક પણ તારોજ હશે. જયશંકર ગેરવા-જખીપણે નહીં ધમકાવે. એનું કહેવું બધું વાજખીજ હોય. હવે મને એના વિષે ખાતો થઈ છે. જો એને મેં વધારે ભણાવ્યો ત્યારે હવે પરીક્ષા પાસ કરી એ દર મહીને રૂપિયા વીસ પણ લાવે છે.

હર.—તમે એ વીસ રૂપરડીથીજ અંજાઈ જાઓ છો, પણ વિચાર નથી કરતા કે એને મોટું આપણે હજારો રૂપિયા ખરચ કર્યા છે. વીસ રૂપરડી એ લાવે છે તેમાં શી નવાઈ થઈ?

માધવ.—તું તો હમેશ એમજ બોલ્યા કરે છે. કોઈ વાતે સંતોષ તો પામતી પણ નથી. જો, એ વધારે ભણ્યો છે તેથી આપણી શોભા કેટલી

વધે છે? મને તો જો તે કહે છે કે તમે બહુ ભાગ્યશાળી કે તમારો પુત્ર આવો પ્રતાપી છે. વળી આટલું બધું છે તેવું છતાં એનામાં ગર્વ આણુમાત્ર પણ નથી.

હર.—જ્યારે એ પોતાની સ્ત્રીને વશ કરે ત્યારેજ એનું બધું પ્રમાણ. તમને ખબર નથી કે એના ખાપે એને કેવી લાડકી કરી રાખી હતી! એના ખાપને ઘેર તો એ મહુ ઉપર હુકમ ચલાવતી હતી. એના મનમાં એમ કે અહીં પણ હુકમ ચલાવું. તેમ કંઈ અંછી અને?

માધવ.—ફેમ હવે સંસારનો લાવો લઈ ચુકી કે? તું તો કહેતી હતી કે વહુ ઘરમાં હોય તો હું બે ઘડી જાંપીને બેસું. તારો સોનાનો સૂરજ અસ્ત પાગથો કે?

હર.—ઘરનું કામકાજ ન કરે ત્યારે તો કહેવું પડે. એનો ખાપ લક્ષ્યાધિ-પતિ છે તો પોતાના ઘરનો.

માધવ.—અલી, કાંઈક મમજ રાખ. કામકાજ બિલકુલ એણે કરેલું નથી મોટે તારે જરા દયાની નજર રાખવી જોઈએ. તારે એના ઉપર બહુ મનપતાઈ ન વાપરવી. માસુઓ ઘણુંકરી પોતાની વહુવારોએ, બિલાડી ઉંદરને છંછોડે તેમ, છંછોડે છે તેમ તારે ન કરવું.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(ભુપત પ્રવેશ કરે છે.)

ભુપત—(સ્વગત) અંતે એ છોકરો મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાપસાર કરી ગયો. અરે, મારી બુદ્ધિ શા કામની? એમ તો એ બધી પરીક્ષાએ એક પછી એક પાસ કરતોજ જશે અને જગતમાં નામના મેળવશે. વળી એાછામાં પુરું નવલરામ જેવા શ્રીમંતની દીકરી પરણ્યો. અરે હું કેવો ગાંડો! પોતાને હાથેજ પગ ઉપર કુહાડો માર્યો. પેલી વિધવાની સાથેજ એનાં લગ્ન કરવા દેવાં હતાં. હવે તો એ પોતાના ધનાઢ્ય મસરાની મદદથી વધારે યશ મેળવશે. શું મારાથી કાંઈ વિગ્ન નહી થઈ શકે? ઘણા દિવસ થયા હરી મળ્યો નથી. પણ એનું ડેકાણું મને સુઝે છે. ભૂતનું રહેકાણ પીપળો. આ શરબજારની ગલી આગળ મળશે. (પાછળથી હરી પ્રવેશ કરે છે. દેશે તેની પછવાડે સંતાળને ખુણામાં બરાઈ બધ છે.)

હરી—કેમ બાઈભુપત ક્યાં જાઓ છો?

ભુપત—તારે આપુલ બહુ મોટું છે. હમણાજ હું તને યાદ કરતો હતો.

હરી—કેમ મારે શું કામ પડ્યું છે ?

ભુપત—ભાઈ રૂપિયા વીસ જોઈએ છે; તે તારે આપવા પડશે.

હરી—હા, મારે શું કામ ન આપવા પડે ? આગલા બવમાં તેં મને ધીર્યા હશે ?

ભુપત—હવે લાજમાં ખપ કરવો હોય તો જલદી આપી દે, વાર ના લગાડ.

હરી—તારા આપના લેણા નીકળતા હશે ?

ભુપત—કેમ એટલામાં ભુલી ગયો કે ? વરલીના પુલ ઉપર તેં કેવું કર્મ કર્યું હતું તે સંભારી જો. દેવજીશાના દિકરાને તેં પાતાળનું પાણી દેખાડ્યું તે ભુલી ગયો ?

હરી—ત્યારે હું શું તારે પોકળ પાઘડું કરી નથી જાણતો ?

ભુપત—ઠીક છે, એના જેવું એકે નહીં. તેં સાક્ષી પુરાવા તો તૈયાર રાખ્યા હશે. કાયદાની ખારીકીઓ પણ તું બંધી સમજી ગયો હશે. હું હવે જાઉં છું. આપણે માજુસ્ટ્રેટની રૂબરૂ મુલાકાત કરશું. (જાય છે.)

હરી—નહી, ભુપત નહી. હું ભુલ્યો. તને મારા સમ જો પાછો ન આવે તો. (પાસે જઈને) જો મારા ઉપર દયા કર. મેં આજે જીગારમાં પચીસ રૂપિયા ખોયા. બાકી રૂપિયા દશ રહ્યા છે તેનું ધાન લેવું છે.

ભુપત—દયા હું તારી ઉપર કરું; એક મારી વાત માને તો.

હરી—હું માનીશ તું ઝટ ખોલી દે.

ભુપત—જયશંકરને જીગારખાનામાં તારી સાથે લઈ જા. જીગટું રમવાનો એને ચરસ લાગે તો ઠીક પડે.

હરી—હું પોતે એમાં ફસી ગયો છું. બિચારા એને ડ્યાં ફસાવું ! બિચારો બહુ ભલો અને સારા સ્વભાવનો છે. એને ડ્યાં સપડાવું ?

ભુપત—ઠીક ત્યારે. જો તારા પોતાના કરતાં એના ઉપર તને વધારે દયા આવતી હોય તો તારી પાસે દશ રૂપિયા છે તે મને આપી દે અને બીજા દશ કેઈની પાસેથી ઉધારીને મને આપ.

હરી—રૂપિયા તો નહીં અપાય. હું એને ફસાવીશ. પણ એમાં તને શું હાથમાં આવશે ?

ભુપત—તેનું તારે કંઈ છે ? એમાં કંઈક ભેદ હશે.

હરી—હું તજવીજ કરીશ.

ભુપત—જરૂર; ભુલતો નહીં. હું એક આઠવાડિયાસુધી વાટ જોઈશ. જો એ વખતની અંદર એકાદ બેવાર એને તું ત્યાં ન લઈ ગયો તો તારા શિષ્યા વીસ કબુલ રાખું તો તારું નસીબ ધેર છે એમ તારે સમજવું.

હરી—વારૂ. મારે કામ છે હું જાઉં છું. (બેઠું છુટા પડે છે.)

—(સ્વગત) એમ કરતાં પીડા પતતી હોય તો પછી શું જોઈએ ?

શૂળીનું વિશ્વ કાંટે ટળ્યું. એતો ટાઢે પાણીએ ખસ જાય છે.

ભુપત—(પાછો વળીને) હરી, તને એક વાત કહેતાં હું વિશ્વરી ગયો. તું જય-શંકરને કેવી રીતે સમજાવશે ? એ કામ દાવ પેચ વગર નહીં થઈ શકશે.

હરી—હું એને કહીશ કે જુગાર રમવામાં ભારે મજા છે. એ ખૂબી પણ ખરેખર જોવા જેવી છે.

ભુપત—એવી ખૂબી જોવાની એ બિલકુલ દરકાર કરે નહીં. એ કામ એમ પાર ન ઉતરે; હું તને રામબાણ ઉપાય બતાવું. પ્રથમ તો એની સાથે પુસ્તકો વિષે વાત ચલાવશી. એને કહેવું કે પુસ્તકો રચવાનું કામ બહુ વિકટ છે. ગ્રંથો બતાવવામાં તેમાં પણ વિશેષ કરીને નાટકો લખવામાં જતી અનુભવની બહુ જરૂર છે. હું ધારું છું કે આગળ જતાં તમે પણ મોટા ગ્રંથકાર બનશો. અને પછી રફતે રફતે જણાવવું કે હાલ આપણા લોકોને જુગારનું બહુ ચેટક લાગ્યું છે. મારી પોતાની મરજી થાય છે કે એ વિષે ગ્રંથ લખું પણ તેટલી વિદ્વત્તા મારામાં નથી તેથી હું ધારું છું કે લોકોના હિત અર્થે તમે એ કામ માથે ઉઠાવશો. પણ તે પહેલાં જવાનિયા જુગારના પાસમાં પડી કેવી રીતે અધમ ગતિમાં આવી જાય છે તે તમારે નજરે નજર જોવું જોઈએ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કહેશે તો એ જરૂર લલચાઈ જશે.

હરી—ખરાખર, હવે હું સમજ્યો એ સૂચના બહુ સારી છે. (બેઠું ભય છે.)

કેવો—(બહાર નીકળીને) વરલીનો પુલ !! પાતાળનું પાણી !! હીરીએજી* લાસ પુલ વેટ તરા મિજાજ ન કરઈ હુઈ. ખૂની પકડાયો ! દગલબાજ પકડાયો ! (ભય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

(જયશંકર અને રૂપસુંદરી બેઠાં છે.)

જય.—આ છેલી લીટી વાંચી નાખ.

રૂપ.—નહીં, હવે તો માફ કરો. કાલે વાંચીશ.

જય.—પરણ્યા પહેલાં તું કહેતી હતી કે પછી મને રાત દહાડે શીખત્યા કરજો, તે માદ છે કે ? આટલું કહ્યું માનતી નથી ?

રૂપ.—હવે તો મને કંટાળો આવે છે, રહેવા દો, કાલે વાત.

જય.—અરે કેવી હલીલી ! કેવી અણમગ્ન !

રૂપ.—તમે નકામો ક્રોધ કરો છો. કાલે મેં વીટી વિષે કહ્યું કે જરા ધમકાઈ ગઈ છે તે ફરી ધડાવી આપો ત્યારે પણ તમને ક્રોધ અદ્યો.

જય.—શું હું એવો અવિચારી છું કે નકામો ક્રોધ કરું ? જેમ મનમાં આવે તેમ તારે બકવાટ ના કરવો.

રૂપ.—તમે એમ ક્રોધ કેમ કરો છો ? તમારાં મા પણ મને રોજ ધમકાત્યા કરે છે. તમે એમ કરશો તો હું મરી જઈશ. (રૂ. છ.)

જય.—વહાલી એમાં રડે છે શું ? એવી ગાંડી વાતો ન કરીએ. કેમ કાલે તો ધ્યાનથી શીખવેના ?

રૂપ.—હા, કાલે એકને બદલે બે કલાક શીખીશ.

જય.—હવે તું મને વહાલી ખરી. (આભિંગન કરે છે.)

રૂપ.—પ્રાણનાથ, સુવાનો વખત થયો છે. ચાલો પલંગપર જઈએ.

જય.—(પલંગપાસે જઈ) તારા પિતાએ પલંગ તો રૂપાળો આપ્યો.

રૂપ.—મને આખી તમારે સ્વાધીન કરી દીધી ત્યારે પલંગ શી બિશાદમાં ?

જય.—(સ્વગત) અણમગ્ન છે પણ કેવી પ્રીતિપાત્ર ! (પ્રકાશ) પ્રિયા, પાસે આવ.

રૂપ.—રાખો. દીવો આંખો યઈ ગયો છે. વાટ ઉંચી કરી આવું.

જય.—(અટકાવીને) નહીં, નહીં. તું પાસે જશો તો આંખવાઈ જશે.

રૂપ.—કેમ શું કામ ?

જય.—તું એટલે છોટે છે તેવું છતાં તારા તેજથી એ આંખો યઈ ગયો છે ત્યારે તું નજીક જશો તો ખચિત આંખવાઈ જશે.

રૂપ.—તમે પણ શું ઠકા કરો છો ?

જય.—હમણા આરમી હોય તો તું પોતેજ કબુલ કરે કે મારા બોલવામાં કેટલી સચાઈ છે. જાણે સંદ્રમાંથી એક કટકોજ કાઢી લીધો હોયની ! દીવાને હમણા પડતો મુક. આંહી આવ.

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

(રૂપસુંદરો બેઠેલો છે. હરકુંવર પ્રવેશ કરે છે.)

હર.—આ લે મસાલો વાટી નાખ. રસોઈનો વખત થયો છે.

રૂપ.—બાઈજી, મસાલો વાટતાં મારા હાથ વીંધાઈ જાય છે; અને તેમાં મરચાનો પામ લાગ્યાથી બહુ બળતરા થાય છે. મને માફ કરો.

હર.—હં ! મસાલો વાટતાં વહુના હાથ વીંધાઈ જાય છે ! તું ધનવંત તો તારા બાપના ઘરની, ત્યાં જાય ત્યારે લાડ કરજે. અમે તો ગરીબ માણસ પડ્યાં એટલે અહીં કામ કીંધાવિના ચાલવાનું નથી; તારે કામ કરવું નહોતું ત્યારે તારી જોડે બે ત્રણ ચાકરડી કેમ ન લાવી ? તારા બાપને કેહવું હવું કે દાયજામાં બે ચાકરડી પણ સાથે આવ. જોશો એ પીટ્યાનો દાયજો ! તારા વર વાસ્તે એક ધોડા ગાડી તો આવવી હતી. પચાસ લાખ રૂપિયા કોને કામ આવવાના હતા ?—કેમ હવે બોલતી નથી ? મોઢું સીવાઈ ગયું શું ? તું સમજે છે કે વાત સાથે સાચી છે એમાં બોલાય પણ શું !

રૂપ.—મારા પિતાજી વિષે જુડું બોલો તે મારાથી સાંજી શકાતું નથી. મારા પિતાજીએ તમારું શું માફું કર્યું ? એમ તમારે ખીજ વાર બોલવું નહીં.

હર.—અને હું બોલીશ તો તારો બાપ મને શું કરવાનો હશે ? તારા બાપની તું મને ખીક બતાવે છે કે ? તને એમ બોલતાં શરમ થતી નથી ?

રૂપ.—તમને તો કજીઓ કરતાં વાર લાગતી નથી, કજીઆ ઉપરજ બેઠાં છો. મારા જ્યાં ભાગ લાગ્યા કે હું તમારે પક્ષે પડી ?

હર.—હવે કજીઓ તું કરે છે કે હું કરું છું ? તું હવે જવાબ આપતાં કીક શીખી છે.

રૂપ.—બાઈજી હવે મને મુકો; ઘણું થયું. હું તમારી પાસે માફ માગી બજી છું.

હર.—હા, પહેલાં મને સંભળાવે છે કે મારા ભાગ બાળ્યા અને પછી માફ માગે છે. રસ્તા તેં ઠીક પકડ્યો છે. કામ કરતાં હાથ વીંધાય છે અને સામા જવાબ આપતાં જીભ વીંધાતી નથી.

રૂપ.—અરે મારી તો ખાત્રી થાય છે કે મારો જીવ લીધાવગર તમે મને મુકવાના નથી. જ્યારે હું મરીશ ત્યારે તમને કશર વળશે. હે શિવ તું મને આ દુઃખમાંથી છોડવ! રોજ રોજ આમ મહેણાં ટુંણાં તે કેમ સહવાય! મારો તે કાંઈ અવતાર છે! જે બળદ આખો દિવસ ઝુસ-રીમાં જોડાતો હશે તે પણ મારા કરતાં સુખી. આજે તો સૂરજ ઉગ્યો ત્યારથી તમારી કટકટ ચાલુ થઈ છે.—અરે મારો પોપટ પડી કેમ રહ્યો છે! તમારી ગડબડમાં બે દિવસ થયા ખીચારાને કાંઈ ખાવાનું પણ અપાયું નથી. (હાન જીએ છે.)

હર.—બળ્યો તારો પોપટ. તને ખીનો કોઈ ધંધો છે? આખો દિવસ ઝેનીજ પુલ કરે છે. ધરનું કાંઈ કામકાજ તો કરતી નથી.

રૂપ.—મારો પોપટ માંદો પડ્યો છે શું? મારા પ્રાણ સમાન પ્રિય પોપટ, તું ઉઠ. તને જે કાંઈ ખાવાનું જોઈએ તે લાવી આપું. તારે વાસ્તે રૂપાનું પાંજરું અને પાણી પીવા સોનાની વાટકી બનાવી તે બધું જીવી કેમ જાય છે? ઉઠ, ઉઠ. (ઉઠાડી જીએ છે) શિવ! શિવ! એતો મરણ પામ્યો. હાથ મારાથી કેમ જીવાય! (બેશુદ થઈ જાય છે.)

હર.—અરે કોઈ આવોરે વહુને થું થાય છે?

(માધવલાલ દોડી આવે છે અને પછવાડે જથરાંકર પણ આવે છે.)

માધવ.—પાણી લાવો. પાણી છાંટો. (જથરાંકર પાણી લાવી છાંટે છે.) એ કેમ બેશુદ થઈ ગઈ?

હર.—જીવોને આ પોપટ મરી ગયો તેને જોઈ બેશુદ થઈ ગઈ.

માધવ.—ખીજું પણ કાંઈ કારણ હશે. તે એને ધમકાવી હતી કે?

હર.—મેં એને મસાલો વાટવા વાસ્તે કહ્યું પણ મારું માન્યું નહીં.

માધવ.—તે ઉપરથી તે એને ધમકાવી હશે. તારી આદત હું ઝાળખું છું. (રૂપસુંદરી જરા હાથે છે.)

હર.—બે બોલ કહ્યાવગર કેમ ચાલે? મોટા ધરની છોકરી ધરમાં બાવીએ તો પછી એમજ થાય તો?

માધવ.—અરે દુષ્ટ, તું ઉલટી અમને ધમકાવે છે કે?

રૂપ.—હું-હું-ખની-મારી-દે-હ છો-હું છું.

જય.—માણ હું તમને શું કહું? આ તમે શું કર્યું! આટલી હદ સુધી ધમકાવીએ?

(૩૫સુદરોનો હાથ ઝાલોને) અરે હવે તો નાડી પણ ચાલતી નથી.

(કપાળઉપર હાથ મુકી બેભાકળો જેવો બેસી રહે છે.)

માધવ.—શિવ! શિવ! આ શો ગજબ! ડાકેણ આ તેં શું કર્યું?

(મારવા ભય છે.)

જય.—(વચ્ચે પડીને) પિતાજી મુકો. હવે એમ કર્યાથી કાંઈ ફાયદો નહીં થાય. (રહને) હવે તો એની લાશ સ્મશાન પોંદ્યાડવાની સામગ્રી કરવી જોઈએ.

(માધવ પોક મુકી રહે છે.)

અંક ચોથો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(જયશંકર અને હરી વાતો કરતા કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—નહીં, નહીં. જીગારખાનામાં કેમ જવાય? લોકો જોશે તો શું ધારશે?

હરી.—જેનું મન સ્વચ્છ છે તેને લોકોની શી દરકાર? આમ તમે ખીકણ કેમ થાઓ છો? શું શેકસપીઅર જેવા નાટકકારો તમારી પોંડે ખુણામાં ભરાઈ બેસતા હશે?

જય.—આવા દુષ્ટ માણસોની સોડમાં જવાના વિચારથીજ મને કમકમાટ વછૂટે છે, તેમ ત્યાં જવાની એટલી બધી જરૂર પણ ક્યાં છે? તમે વર્ણન કરો હું સાંભળું; અને પછી લખી કાઢીશ.

હરી.—સાંભળજું કંઈ દીકાસમાન થાય? ખરે, અગ્નિજ્વલોક કેવા સાહસિક! તેઓ કૃતેહમંદ થાય છે તેનું મૂળ કારણ એજ છે. જેઓ કોઈ શોધ કરવા માટે અથવા તો ફક્ત માન મેળવવા ખાતર જીવને જોખમમાં નાખતાં ડરે નહીં તેઓ યશ મેળવે તેમાં શી નવાઈ? તમે કહો છો કે એમ કરવાની જરૂર પણ ક્યાં છે? તમેજ મને વિચાર કરીને કહો કે જે માણસ ખુણે ભરાઈ બેસે તેને વિચાર ક્યાંથી સૂઝે? દુનિયા જોયા વગર દુનિયાનું ચિત્ર કેમ અપાય?

જય.—ઠીક છે, ઠીક છે, એ પણ એક તમાશો જોઇએ.

હરી.—હવે હિમત આવી ખરી. ચાલો આ રસ્તે જઇએ.

જય.—પણ એ લોકો કાંઈ ધીંગામસ્તી કરી આપણા શરીરને તો હાનિ નહીં પોંહચાડે ?

હરી.—નહીં, નહીં. હું જે ઘરમાં રહું છું તે અને એ જીગારખાનું એક જ ધણીનાં છે; અને તેની સાથે મારે સારી પિછાન છે. એ ખીચારો પણ એજ છટકામાં સપડાઈ ગયો છે અને એની સ્ત્રી અને બચ્ચાં બહુ હેરાન હેરાન છે; હું ત્યાં જાઉં છું તેનું ધણું ખર્ચ કરાણુ તો એ છે કે એને એ છંદમાંથી છોડવો.

જય.—ઠીક છે. તમારો હેતુ ઉત્કૃષ્ટ છે. ચાલો હવે જરા ઝડપ કરો. મારે હજી લખવાનું કામ બહુ છે. (ઉતાવળે બેઠું ભય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

(મીઠીબાઈ અને ગુણસુંદરી વાતો કરે છે.)

મીઠી.—તું હવે બહુ હઠીલી થઇ ગઈ છે. જો, એણે આપણી ઉપર કેટલા કેટલા આભાર કર્યો છે. આપણે વાસ્તે કીમતી પુસ્તકો પોતાના શેઠ પાસેથી લઇ એ આપણને આપતોજ ભય છે; અવાર તવાર સીવવાનું કામ પણ અંહી તંહીથી લાવી આપે છે. વળી બે મહીના થયા ધરધણીને સમજાવી ભાડામાં રૂપીઆ એક આંહો કરાવ્યો.

ગુણ.—હા, એતો પારકે પૈસે દીવાળી. માતાજી, મને એક ઉપજે છે કે તમારું વચન મારે લોપવું પડે છે. એનું નામ મારી આગળનાં લો. એનું નામ સાંભળી મારા જીવમાં કંઈકંઈ થઇ આવે છે.

મીઠી.—ગાંડી છોકરી, તને શું થયું છે? આવી અવિચારી કેમ થઈ છે? એ ભણેલો છે, ચંચળ છે, વિચારવંત અને વિવેકી છે. એનો શેઠ એના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે; લોકો એને વખાણે છે, એ કરતાં ખીચું તને શું જોઇએ ?

ગુણ.—એના હૈયામાં મેલ જણાય છે. એની વાણીની લક્ષણ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે કાંઈ એ બોલે છે તે સાચું છે એવું એ પોતેજ માનતો નથી.

મીઠી.—તું કહે છે કે એના હૈયામાં મેલ છે. જો એ વાત તું સિદ્ધ કરી આપે તો પછી હું કોઈ દહાડે એના વિષે તને નહીં કહું.

ગુણ.—મારી પાસે કાંઈ પુરાવા નથી. મને તો અંતરમાંથી એવી પ્રેરણા થઈ.

મીઠી.—એ બધા ખાલી વહેમ છે. જે માણસના આપણે એટલા બધા આશિયાણાં છાંદ્યે તેની પ્રત્યે આવેા વિચાર લઈ જયો, અને તે પણ વિના કારણ, એ તો કાંઈજ નહીં પણ કૃતમ્ભતા કહેવાય. દીકરી, મારી વાત માન. મારેા મન્યુન હવે તારે રાખવો જોઈએ.

ગુણ.—માણ, તમે મને એટલા આગ્રહથી કહેછો ત્યારે હું વધારે શું બોલું!

મીઠી.—બસ, બસ. હવે તું કેવી ડાહી થઈ! મારેા બોલ તું ઉઘાપતી નથી એ કેવા આનંદની વાત! ધત્તર તને સદા સુખમાં રાખેા.

ગુણ.—(ગદગદિત કરું) નહીં નહીં.—

મીઠી.—નહીં અલખતાં હવેથી, તું મારેા બોલ નહીંજ ઉઘાપે. ભુપત આ સાંભળશે ત્યારે કેવો મગન થયે !

ગુણ.—માણ, (આંસુ ભરાઈ આવે છે.)—

મીઠી.—(સ્વગત) આ હર્ષનાં આંસુ છે. (પ્રકાશ) દીકરી, તું વધારે બોલી શકતી નથી, પણ હું તારેા મનોમાત્ર સમજી ગઈ. તને કદાપિ એમ વિચાર આવ્યો હોય કે મેં આટલી હુજળત લીધી તે વાસ્તે માફી માગતી. પણ તે તું માગે તે પહેલાંજ હું તને આપી દઈ છું. હું હવે શાક લેવા જઈ છું. રાતના તું અગિયાર વાગ્યા સુધી વાંચવા બેઠી હતી તેથી ગમે તો થોડીવાર આરામ કર. (નય છે.)

ગુણ.—(સ્વગત) હાય ! મારી મા તો એમજ સમજી ગઈ કે મેં એની વાત કબૂલ કરી, મારે હૈયું કેવું પોચું ! ભુલ સુધારવાને મારી જીભજ ઉપડી નહીં. પણ એ ભુલ જેમ અને તેમ જલદી સુધારવી જોઈએ. પછીથી ભુલ સુધારવી બહુ ભારી થઈ પડશે. પણ મારી જનતા કેવી નાખુશ થશે ! અરે એનું દિલ હું કેમ કુખવું ! એ મને આહ છે પણ ભુલાવેા આવ છે. ભુલતો સુધારવીજ જોઈએ. ભુપતને વરવેા તેના કરતાં વેધવ્યધર્મ હજાર દરજ્જે ભલેા. પણ મારે કાંઈક સામેતી આપવી જોઈએ. (વિચારમાં પડી) જયશંકર જો જીગારી હોય તો મેટ્રીડ્યુલે-શનની પરીક્ષા પાસ કેમ કરી શકે ? સૌ એમનાં વખાણ કરે છે. એમ તો ન હોય કે એણે પોતેજ પ્રાચી રાખી દીધા હોય ? અરે જીવ ધીરજ ધર, હવે ઉપાય સૂઝે છે. (પડો પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

(મીઠીબાઈ બેઠા છે લુપત પ્રવેશ કરે છે.)

લુપત.—આ હ્યો, પરમ દહાડે સાંઝસુધી તૈયાર કરી રાખવું.

(રેશમની બિંદી આપે છે.)

મીઠી.—તમે તો અમારે માટે બહુ શ્રમ લોહો. તમારા આભારનો બોનો અમારે માથે વધતોજ જાય છે. અમારાથી તો કંઈ બની શકતું નથી.

લુપત—વળી તમે એવી વાત લાવ્યાં ? તમારું કામ થાય તેથી મને કેવો આનંદ ઉપજે છે તેની તમને ખબર નથી.

મીઠી.—અરે તમારી ગૃહસ્થાઈ એટો ભલમનસાઈની સીમાજ.

લુપત—તમારી મેહરબાની છે તેથી જે ગુણ ધણું કરી બધા માણસોમાં જોવામાં આવે છે તેને તમે અતિશયોક્તિનું રૂપ આપો છો; અને તેવીજ રીતે હું ધારું છું કે મારા દોષ બધા તમને ગુણ રૂપે દેખાતા હશે.

મીઠી.—લુપત, તમારામાં દોષ છે પણ ઝ્યાં ? બધા માણસોમાં દોષ હોય છે; પરંતુ તમે તો એક વિચિત્ર માણસ છો. હજી સુધી તમારો એકે દોષ મારા જાણ્યામાં આવ્યો નથી. હા, જો અતિશય ભલાઈને દોષનું નામ આપીએ તો તે તમારામાં પુષ્કળ છે. પણ તમે ઉદાસ કેમ જણાવો છો ? દહાડે દહાડે સુકાતા કેમ જાઓ છો ?

લુપત—મારો વિચાર છે કે થોડા મહિના હવા ફરબદલ કરી આવું. મને કોઈ રીતની માંદાઈ તો નથી પણ ચેન પડતું નથી.

મીઠી.—આ વળી સ્વચ્છતાની સીમા ! તમારી બેચેનીનું કારણ મને ખબર છે. ગુણસુંદરીને સમજાવવા મેં તમને વચન આપ્યું હતું તે શું તમે એમ ધારો છો કે હું ભુલી ગઈ ?

લુપત—ત્યારે શું તમારો પ્રયત્ન સફળ થયો ? જલદી મને હા કહો; આ એકજ શબ્દમાં મારા સુખનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સુખાકારી પોતાની મેજે દોડતી આવશે.

મીઠી.—આટલા દિવસ સુધી માથું કૂટતાં અંતે આજે એ પીગળી. મારી વાત ના પાડી શકી નહીં.

લુપત—(મલકાઈને) અરે ત્યારે તો મને સ્વર્ગનું સુખ સાંપડ્યું ! હું કેવો બાગ્યશાળી ! પણ એ છે ઝ્યાં, મારો હરખ અને ઉપકાર તો જણાવું ?

મીઠી.—તમે આવ્યા તેની પા કલાક પહેલાં એને મેં કામ માકલી. હજી એકાદ કલાક લાગશે.

ભુપત—મને મારા શેઠે લખવાનું બહુ કામ સોંપ્યું છે તેથી હું પાછો અવકાશ મળે આવીશ; હમણા તો તમારો ઉપકાર માની રજા લઉં છું.
(જાય છે.)

મીઠી.—(સ્વગત) આવા બહા માણસ દુનિયામાં ખીજા હશે? આવી પરાપકાર બુદ્ધિ કોના જોવામાં આવે છે? અને આવા માણસના સાફ દિલ વિષે મારી ગુણસુંદરી શંકા લાવતી હતી! છટ! છટ! ખરેખર એ તો દેવતાઈ અવતાર છે!

ભુપત—(દાદર ચઢતાં) હું આવી હરખથી કુલાઈ કુલાઈ ગાંડો કેમ ખની ગયો? શું કોઈ અજીવ ગઠ લઈ લીધો? એક હીલી રાંડીરાંડ જેમ તેમ સમજી ગઈ તેમાં શું થયું? શું મને કાંઈ પૈસાની કે વગ વધવાની પ્રાપ્તિ થશે? ત્યારે આવડો હરખ શું કામ? શું એ ખરેખરે આ-નંદ છે કે ઢોંગ છે?—ભુપત, એ વધ્યામધ્યા પ્રેમનો હરખ છે તેને સ્વા-ર્થના વિચાર લાવી તું કડવો કરી નાખે છે. જો તારામાં એ પ્રેમનો અંશ પણ નહોતો તો પછી શેતાનમાં ને તારામાં શો ફેર રહે?—ખરે, જો શેતાન મને ભેટે તો કેટલીક વાતે હું એને બોધ આપી શકું. જો મારું કહ્યું માને તો દુનિયામાં હજી એ ઘણી વધારે ખરાબી કરી શકે.—મીઠીબાઈ તો મને દેવતા સમજતી હશે! પણ જો (જાતને માફને) આની અંદર એક ટુંક નજર એ કરવા પામે તો મને એક વિદ્વાન-રા-ક્ષસ સમજે. (કપાળને ટચકો મારી) આની અંદર શેતાનને શરમાવે એવી એવી યુક્તિઓ અને છળ પ્રપંચની ગુંથેલી જાળ તૈયાર પડેલી છે. જોને જોઈએ તેને તેવી કાઠી આપું; અને હું બંધી છૂટી છૂટી અથવા કેટલીક સામઠી લઈ સમુદાય કરી વાપરી શકું છું.—આરે આ અંદરથી એદે વીંટળેલી વરાળ કેમ નીકળે છે? શું મને પસ્તાવો થઈ શકે? એતો ક્ષણિક નખળાઈ કહેવાય. શું મારાં પાપકર્મ ઉધાડાં પડશે એવી મને અગમચેતી આવે છે? છટ! છટ! બુદ્ધિબળ આગળ કોણ ટકી શક-શે?—મીઠીબાઈ એમ સમજતી હશે કે હું એને માટે ભરત કામ લાવી આપું છું તે માત્ર પરાપકાર બુદ્ધિથી! શું એવો હું આંધળો છું; પો-તાને દેખી નથી શકતો કે પોતાનું છાંડી ખીજાનું બહુ કરું? મને એમાં શો લાભ હશે તે એ ખેવકૂક કેમ જાણી શકે? હવે આ વિધવાની

સાથે તો પરણવું ખરું. એ અવિચારી કામ તો જરૂર કરવું. મને જે એથી ખુશી થાય છે તે ગમે એવી ડહાપણ રહિત હોય તોપણ એ ખરી છે. એમાં સ્વાર્થને આડે આવવા દબાશ નહીં.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—ખેડડ.

(જયશંકર વિચારમાં બેઠો છે.)

જય.—(સ્વગત) જીગારખાનાનો તમાશો તો જોયો. જીગારીઓ કેવી અમ્મમગતિને પામ્યા છે એ પણ જાણું. ખરેખર નિબંધ કે નાટક લખવાને વિષય સારો છે. પણ એ દલાલ આટલો આગ્રહ કરી મને તેડી ગયો તેનું કારણ શું? વિદ્વતા માટે લોકહિત અર્થે એણે કિયે દહાડે કાળજી બતાવી છે? એમાં કાંઈક મર્મ ખરો! કોઈએ એને આગળથી પાઠ ભણાવી રાખ્યો હોય એવું મને જણાય છે. એ વિષે મારે તપાસ કરવી જોઈએ. બુવત મને બહુ ચાહે છે; એની મદદ હું આ કામમાં લઉં. પણ બુવત ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ મારે શું કામ મુક્યો જોઈએ? એ બાબત ઉપર મારે પુષ્ત વિચાર કરવો. એવો મારો કિયો દુશ્મન છે જે એને એવી રીતે પાઠ ભણાવે? કદાચ એમ તો ન હોય કે એ પોતેજ—નહીં એમ કદી હોય? એના ઉપર શક લાવવા જેવું હજી સુધી કંઈ બન્યું નથી. સામેતી વગર એકદમ શક લાવવો એ અશોભ્ય છે. બહુ વખત એમ બને છે કે માણસ વિચાર કરવા બેસે તે દરમિયાન વહેમ અને મનતા ફાંટા અંદર ધુસી જાય છે અને તે એટલી હદ સુધી કે પછી શુદ્ધ વિચારને ફાંટાઓથી જીદા પાડવાનું કામ વિકટ થઈ પડે છે. સરસ રસ્તો તો એ છે કે એના ઉપર શક પણ ન રાખવો તેમ વિશ્વાસ પણ ન રાખવો.—અરે ગુણસુંદરી, હવે તારા મનનો વિચાર જાણવાને હું શું ન આપું? ખરું છે કે મારા પ્રેમનો કેટલોક ભાગ રૂપસુંદરી પોતાની સાથે લઈ કૂચ કરી ગઈ, તથાપિ હજી મારો પ્રેમ ખીજીને આપી શકું એવી મારા મનની સ્થિતિ છે. કેમકે રૂપસુંદરીની સાથે મેં વિવાહ કર્યો તે તો દયાયજી ઉપજતા પ્યાર વરેજ કર્યો. હું જો એની સાથે નહીં પરણત તો અચિત એ અભિલાષામાંજ એ મરણ પામત,--આહા! વાહ કેવો શીતળ અને સ્વચ્છ વાય છે! ખરેખર, આ

કેકાણે ખેડખેના જોવા એક બાગ જોઈએ. કેવી રમણિય નજરગાહ બની રહે! પુષ્પ સુગંધથી ભળેલી થંડી લેહેકાંચો ખેડના મરોદની સાથે જોડાયેલી, દિવસના ધંધા રોજગારનો થાક, સંસાર વ્યવહારની ચિંતા અને કુટુંબ ક્લેશનો ખેદ, ખચિત નસાડી મુકે. વળી આ હમતાં કુદતાં, ખેદરકારણે અનેક એકગેલ કરતાં રૂપાળાં ખાળકોનાં નિર્દોષ મુખડાં નિહાળીને કાનું હૈયું નહીં હરખાય! આ કેવી વગર પેસે દાષ રહિત મજા! વાત વિનોદ મોટે, જોડે એકાદ બે મિત્ર હોય તો પછી કાંઈ મજામાં ગણુ!—હવે તો સૂર્ય પાણુ પોતાનો અમલ અખત્યાર પોતાના નમ્ર નાયબને સોંપી બાર કલાકની સુમ્મરૂંએ જાય છે. હવે ધેર જવાનો વખત થયો. અરે ધેર આગળ તો આ વખતે રડાપીટ ચાલી રહી હશે. કેવો નિર્દય ચાલ! આજે આઠ દાહાડા થયા બહારની સ્ત્રીઓ ધીરજ આપવાને બદલે સામો દુઃખમાં વધારો કરે છે. સ્ત્રીઓને જોઈએ તેજ વખતે આંસુ તે કેમ આવતાં હશે! એ એક અચંખો છે! તેઓનું છાતીફાટ રૂદન સાંભળી માણસનું હૃદય વીંધાઈ જાય. એટલું ખરું છે કે મોટીથી રડ્યાથી મૃત્યુખેદથી ઉત્પન્ન થયેલો મનનો ધુંઓ, મનમાં જ રંધાઈ ન જતાં, પોક અને રૂદનની સાથે બહાર નીકળી આવ્યાથી મન મોકળું થાય છે. પરંતુ તે એટલે દરજ્જે? રડી કૂટીને કેટલીક તો ખેશુદ્ધ થઈ જાય છે! બહારની દરેક રડવા આવનાર સ્ત્રી જાણે દુઃખ ઉપર ઝામ આપવા આવતી હોયની! ધરની સ્ત્રીઓ ધીમે હાથે કૂટેતો લોકોમા હાંસી થાય!!! અરે કેવો નિર્દય રેવાજ!! આગણીસમી સદી,—આ સુધારાની સદીમાં હજી એ ચાલ બંધ પડશે નહીં એ શરમ ભરેલું છે. સુધારાવાળાઓ ડ્યાં સુધ ગયા છે? દોડેક વરસ ઉપર એવો પ્રયાસ થયો હતો પણ તે બરાબર ફળીબૂત ન થયો; હિંમત અને આગ્રહથીજ ફતેહમંદ થવાય. સ્ત્રીઓને બે કલાક સારી પેઠે રડવાની છૂટ આપી પછી ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની શરૂઆત થાય તો કેવું સારું! પેહેલ કાઠનાર કોઈ જોઈએ, અને તે વગવાળો પુરૂષ જોઈએ. (લુપ્ત પ્રવેશ કરે.)

લુપ્ત—કેમ જયશંકર આજે ઉદાસ જણાઓછે? તમારી પ્રિયાના અકાળ મૃત્યુથી ખેદ લાગતો હશે. કેવી રૂપાળી અને ચુલિયલ! તેજ દહાડે સ્મશાનમાં તમે મને મળ્યા હતા પણ તમે એટલા દિલગીર જણાતા હતા કે એ દુઃખદાયક મરણનું કારણ મારાથી પુછાયું નહીં! એને કાંઈ મંદવાડતો નહતો, એ કેમ મરણ પામી?

જય.—એના બાપે એને એવી લાડકી રાખી હતી કે એ સેશબાર દુઃખ કે બેદ સહન કરી શકતી નહીં. એનો વહાસો પોપટ મરી ગયો તેજ ધડીએ એ પણ મરણ પામી.

ભુપત—અતિ લાડનાં પરિણામ માઠાં હોય. પણ તમે બહુ ખિન્ન થયલા જણાઓ. તમારે એટલો બધો શોક કરવો ન જોઈએ. દુનિયામાં એમજ બનતું આવે છે. કોઈ વેહલાં કોઈ માડાં, સોને એજ રસ્તો છે.—તમારા મન ઉપર ખીજી પણ કાંઈ ચિંતા છે, ઝટ કહી દા.

જય.—સંસારમાં ચિંતા તો હોય.

ભુપત—તમે મને કહેતા કેમ નથી? તમે સારી રીતે જણાવો કે મિત્ર આગળ પોતાની ચિંતા કહી બતાવ્યાથી કંઈને કંઈ માર્ગ નિકળી શકે. એમ તમે મનમાં ઘોલાયા કરો છો એ ઠીક નહીં.

જય.—નજીવી ચિંતા મિત્ર આગળ કહેવામાં શો માલ? એવી એવી ચિંતાઓ તો દરેજ માણસના મનમાં આવ્યા કરે. એમાં મિત્ર આગળ શું કહેવાનું હોય?

ભુપત.—(સ્વગત) હવે મારે વાતનું વલણ ફેરવી નાખવું જોઈએ. એ કહી દે તેમ નથી. (પ્રકાશ) એવી નજીવી ફિકર હોય તો કંઈ નહીં. ચાલો આપણે નાકા સુધી ચાલતા જઈએ, પછી ટ્રામમાં બેસશું. તમારી આગળ મારે એક વાત પણ કરવી છે. તમને યાદ હશે કે મેં તમને આગળ વચન આપ્યું હતું કે તમારે વિષે ગુણસુંદરીના મન ઉપર સારા વિચાર ઠસાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મેં તેમ કર્યું હતું અને ગુણસુંદરીનું મન ધણું ખરું તમારી તરફ પીગળ્યું હતું પણ એટલામાં તો તમે રૂપ-સુંદરીની સાથે પરણ્યા. આ બનાવથી ગુણસુંદરીને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો અને મારા ઉપર એ અતિ ક્રોધાયમાન થઈ. મીઠીબાઈ પણ તમારે વિષે તેમજ મારે વિષે બહુ બહુ બડબડવા લાગી. બેહુ મને કહેવા લાગી કે તમે અમારી કેકડી કરી. મેં એ બધું મુંઝે મોઢે સહન કર્યું. મેં વિચાર કર્યો કે વિવાહ તો થઈ ગયો હવે તમારી આગળ વાત કરીશ તો તમને નકામો બેદ થશે. એમ ધારી તમારી સાથે આટલા દહાડા વાત ન કરી.

જય.—મારે માટે તમને આટલું બધું વેઠવું પડ્યું? અને તેવું છતાં તમે મારી આગળ એક શબ્દ પણ ઉત્તરાર્યો નહીં? એ તમારો કેટલો આભાર! કેટલો પરોપકાર!

ભુપત—એમાં આભાર જેવું કાંઈ નથી. મેં તમારી આગળ વાત કરી તે કાંઈ તમે મારો આભાર માનો તે માટે નથી કરી. મારો હેતુ એ છે કે જો હજી પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો એનું મન હું માપી જોઈ અને ખતતી તજવીજ કરું.

જય.—અને હજી પણ મારે માટે મહેનત લેવા તૈયાર છો? એ વળી વિશેષ આભાર. પણ મેં હજી કાંઈ નિશ્ચય કર્યો નથી. ખીજે પ્રસંગે વાત.

ભુપત—ઠીક છે. આ ટ્રામની ગાડી પણ આવી. આપણે પાયવાની આગળ ઉતરી પડશું. થોડું તમને વધારે ચાલવું પડશે, થોડું મને ચાલવું પડશે. ટ્રામની મુગવડ ખડુ મારી છે. આઠ દશ મિનિટમાં ગાડી જરૂર મળી આવે. એમાં વળી ગરીબ અને તવંગર વગર અંતરે પાસે પાસે બેસી શકે.

જય.—એતો ખરું પણ અકસ્માત ઓછા થાય તો મારું. કેટલાક તો અવળા ઉતરીને પછડાઈ મરે છે. દરેક ગાડીમાં ખુલ્લું દેખાય એવું પાટિયું મારવું જોઈએ કે ગાડી ચાલતી હોય તે ગમ મહો કરી ઉતરવું. * * * * (પાયવાની આગળ બેઠું ઉતરી છુટા પડે છે.)

ભુપત—(સ્વગત) આખરે એણે મને પોતાનો મર્મ નહીં કહ્યો. એની બોલવાની લક્ષણ પણ જરા વિચિત્ર હતી. મારે માટે આટલું બધું તમને વેડવું પડયું? એ શું એણે વળમાં કહ્યું? શું મારે વિષે એને કાંઈ શક પડ્યો છે? શું મારી કુક્લિત્તમાં કાંઈ ખામી રહી ગઈ હતી? જાળ સુધવામાં ખામી આવી કે પાથરવામાં? શું કોઈ તાંતણો કાઢ્યો આવી ગયો? એમ કેમ અને? મારી કુક્લિત્તમાં વળી ક્યાંય રહે? જાળ પાથરતાં મેં દરેક દરેક દોરો એવી જોયા હતા. દોરો બધા મજબૂત સુધેલા હતા. વળી સમય અને સ્થળ પણ સરસ પસંદ કર્યાં હતાં. દાણો પણ મન લલચાવે એવા હતા. ત્યારે શું હરીએ મને દગો દીધો? એમ પણ નહીં ખતી શકે. એનું માથું તો મારા હાથમાં છે અને તે એ મારી પેડે સમજે છે. મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક વિચાર સરખો પણ એ નહીં કરી શકે. એને તો હું ચાહું તે વખતે “મેસમેરાઇઝ” કરી શકું; એના સામી નજર કરે એટલોજ વિલંબ. જયશંકર ઉપર મારો કાણુ કાંઈ ઓછો ન હતો. આજે કોણ જાણે શું થયું છે? કદાચ એમજ હોય કે દિલગીરીમાં એ એવા ગરક થઈ ગયા હોય કે એનાથી પોતાનો મર્મ કહેવાયો નહીં હોય. એમાં હવે વિચાર શાનો! કદાપિ શક હોય તોપણ તે દૂર કરતાં મ્યાં વખત લાગવાનો છે?

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ.—મહીપતરામનું ઘર.

(મહીપતરામ અને કમળા બેઠેલાં છે.)

મહીપત.—પ્રાણપ્રિયા, આજે દીવાળીની રાશની થઈ છે તે જોવા આપણી ગાડી જોડાવીને જ.

કમળા.—બળી દીવાળી ! જોવા શું જઈ ? પેટમાં તો હોળી બળે છે. હજી તો મારો માતા સ્વર્ગવાસી થયે પૂરા છ મહીના પણ નથી થયા, એટલામાં હું રાશની જોઈ ? અરે મારી આંખની ખરી રાશની આ લોપ થઈ ગઈ હવે એ રાશની મારે શા કામની ? હું પ્રભુ, આ તે મારા ઉપર કેવો કોપ ! મારા હૈડાના હારને તે બાલ બાલતાં ઝુંટવી લીધો ! શું એ કીમતી માતા ધરાવવાને હું પાત્ર નહોતી ? એને બદલે મને પોતાનેજ તું ઊંચકી લેત તો આ જંગળની જંગલમાંથી હું મોકળી થાત ! અફસોસ છ વરસની કુમળી વયમાં મારું ગુલામી ફલ કરમાઈ ગયું !

મહીપત.—મારી પ્રિયા, તારે ધોરજ ગ્રહણ કરવી જોઈએ. હવે તો આપણા માણેકને જોઈને સંતોષ પડડેલા. આપણી આંખોને ટાઢક આપનાર હવે તો એજ છે.

કમળા.—મારી આંખની કીકી જતી રહી ! મારું હરખરપી રમકડું ચોરાઈ ગયું, હવે તે હું શું કરું !

(કપાળ ફરે છે.)

મહીપત.—પ્રિયા ધધિરેઝાને આધીન થઈ, માણેકનું મુખ નિહાળી રાજી રહેવું, એજ ઉચા આપણી પાસે રહ્યો છે.

કમળા.—એતો ખરું છે; આપણા માણેકને ધધિર દીર્ઘઆયુષ્ય આપો, દુનિયામાં એજ મારો આધાર છે. હું જીવું છું તે પણ એનેજ લીધે; પરંતુ મારો માતા—(આંસુ ભરાઈ આવે છે.) અરે એક પલ પણ વિસરાતો નથી. એના વગર સંસાર મને શૂન્ય લાગે છે.

મહીપત.—જંગલમાં એમજ બનતું જાય છે. દુનિયા દુઃખનું ઘર છે, પરંતુ બુદ્ધિવંત માનવી, દુઃખમાં જે પીડા અને ખેદનો ભાગ છે તેની અસરનું બળ ઘટાડી શકે છે. તેઓ સમજે છે કે સૃષ્ટિમાંહોલા તમામ પ્રાણી પદાર્થો ક્ષણભંજુર છે; તેથી કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ ઉપર અતિ પ્રીતિ રાખતા નથી. તેઓ સંસારતા મુખદુઃખ છાયાડી સમજે છે તેથી કર્મને મુખની વખતે બેહેકી જતા નથી તેમ દુઃખની વખતે મિથ્યા બળાપો પણ કરતા નથી.

મનહર છંદ.

જગત આ જુદું જાણુ, માયા છાયા સુમજીને,
દયાન દ્રહ રાખી યુગ ભજ ભગવાનને;
રૂડી રીતિ એજ છે કે દુઃખમાં ન દલગીર,
સુખમાં ન છફી જવું ઘટે ધનસાનને.
ધન માલ પુત્ર પરીવાર આવે જાય પલ
વાર નહીં લાગે તેમાં, ગ્રહ પ્રદક્ષાનને.
યાર, ચાર દા'ડાનું આ ચાંદરણું ચળકતું,
બુલે કેમ વિદ્યાવાન, તજ અભિમાનને.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(એક ચિથરેહાલ પુરૂષ અને એક વટેમાર્ગુ પ્રવેશ કરે છે.)

ચિથરેહાલ પુરૂષ—(વટેમાર્ગુને) ભાઈ સાહેબ અહીં આવી. તમે બહુ
શાણુ, જાણુઓ છો. તમારી આંખ પણ બહુ તીવ્ર છે. તમે કોઈ
અપ્પરાને અહીંથી જતી જોઈ કે ?

વટેમાર્ગુ—અપ્પરા કેવી ? તમે બકોલો શું ? હું કાંઈ સમજતો નથી.

ચિ. પુ.—ત્યારે તમે તો બહુ અજ્ઞાન છો. તમને એટલું બાન નથી કે જે
બહુ રૂપાળી દીકરી હોય તે અપ્પરા કહેવાય ? વાર, તમારે કોઈ
દીકરી છે કે ?

વટેમાર્ગુ—મારે દીકરી કોઈ નથી. પણ તમે તો કોઈ વિચિત્ર માણસ જ-
ણાઓ છો. લોકોને અપમાન કરવામાં મજા સુમજાઓ.

(બંને એક વટેમાર્ગુ પ્રવેશ કરે છે.)

ચિ. પુ.—જાઓ, જાઓ. ત્યારે તમને કાંઈ અપ્પર નથી; નિકળો અહીંથી;
(બંને વટેમાર્ગુ તરફ કરો) કેમ તમારે કોઈ દીકરી છે કે ?

બીજો વટે.—હા. મારે એક દીકરી છે.

ચિ. પુ.—તમે તેના ઉપર બહુ વહાલ રાખતા કે ?

બીજો વટે.—હા હું બહુ વહાલ રાખુ છું.

ચિ. પુ.—ત્યારે તો હું તમારે માટે બહુ દિલગીર છું. તમે જીને તપાસ
કરો. ખીચારી તે તો ગઈ.

ખીજો વટે.—તમે ખોલોજો શું? મારી વહાલી દીકરી ક્યાં ગઈ? મને જલદી કહો તે ક્યાં ગઈ?

ચિ. પુ.—તેતો પહોંચી ગઈ.

વટે.—અરે આ હું શું માંભણું છું? તમે શું કરાચીથી આ આ કે?

૧ લો વટે.—(બોલને) અરે એતો ગાંડો છે, જો એની આંખ તરફ.

૨ જો વટે.—હા, યાર એ ગાંડાએ તો મને નકામી ધાસ્તી ખવરાવી.

અ. પુ.—તું ગાંડો, તારો બાપ ગાંડો. (મારવા દોડે છે.)

(બેહુ વટેમાર્ગે નાસી ભય છે. એક બ્રાહ્મણ ટીપણું લઇ પ્રવેશ કરે છે.)

બ્રાહ્મણ—શેઠજી, કલ્યાણ, તમારું આયુષ વધે; સુખી રહો. તમે તો પ્રતાપી પુરૂષ સો. જરા તમારું નામ કહેશો?

ચિ. પુ.—આપો, આપો મહારાજ; તમારી તો બહુ જરૂર છે. આ દયો: હું તમને મારી શાલ દાનમાં આપું છું.

બ્રાહ્મણ—(સ્વગત) આ તો કોઈ તરેહવાર માણસ જણાય છે એનું મગજ ખસીતો નથી ગયું? ગમે તેમ હો: આપણને શું તેમાં? એ દાન આપે છે તે શું કામ ન લઈ?

બ્રાહ્મણ—સ્વરિત, કલ્યાણ. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. ભંડાર ભરો. (શાલ લે છે.) પણ શેઠ, તમારું નામ તો કહો?

ચિ. પુ.—મારું નામ—ઉભો રહે, હું યાદ કરી લઉં. મારું નામ. નવલ-નવલરામ.

બ્રાહ્મણ—નવલરામ કે? (વદા ગણે છે.) મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, મિંહ, કન્યા, તોલા, વૃશ્ચિક—કેક વૃશ્ચિકરાશી. તમને રાહુની નડતર છે. હજી સ મહીના કહણાઈ સે.

નવલ.—હવે તમારા ટીપણામાં જોઈને મને કહો કે મારી દીકરી હમણા ક્યાં હશે.

બ્રાહ્મણ—દયો હું જોઈ આપું. (ટીપણામાં આમ તેમ ફાંફો મારે છે.)

નવલ.—આવા તમે મુદમતિના કેમ છો? ટીપણું આપો, હું તમને મદદ કરું. આ જો, એતો સ્વર્ગમાં ચેંકેલી છે. (ધમ્મો મારે છે.)

બ્રાહ્મણ—(સ્વગત) દુધિઅલ ગાયકી દો લાતખી ભલી. (પ્રકાશ) હા, સાખ, એતો આ ટાણે સ્વર્ગમાં હુંડોળે ખેંચી, જુઓ આમ તેમ (હાથથી બતાવે છે.) ખૂબ હેમકા ખાયસે.

નવલ.—ધન્ય છે ! તને ધન્ય છે ! ત્યારે હું એક જાણુમ તને આપું તે એને પોહઆડી શકશે કે ?

પ્રાણીણ—શું કામ નહીં ? અમારી પાસે શાસ્ત્રનું જોર એવું સે કે, અહીં જુઓ, પાનને મુનો લગાડીએ તેટલા વખતમાં કહો તે સીજ તમારી દીકરીના ઝાળામાં જઈ પડે. આજ તમે તો બધું સમજોસો, વધારે હું શું કહું ? આપના એક પલકારામાં પોહઆડું.

નવલ.—વાહ ! વાહવા ! વાહવા ! લે ત્યારે, લે ત્યારે. (ઘડિયાલ કાઢી) મારી લાડકી મારી પાસે હતી ત્યારે આ એના કાન આગળ હું ધરતો. એને તે ટક-ટક કિટકિટ સંભળી બહુ મગન થતી. મોઝન, જ્યાં હોય ત્યાં એને મોકલી દે અથવા આપી આપ. હું તને એંધાણ કહું, એના ગાલ ઉપર એક તલ છે. પાછો જવાબ આપજે હો; પણ સખર, તારે કેટલી દીકરીઓ છે ?

પ્રાણીણ—મારે કોઈ દીકરી કે દીકરો નથી.

નવલ.—જા, જા, તીકળ અહીંથી. તને પ્રીતિની કદર ક્યાંથી હોય ?

(ધમે મારી ઘડિયાલ પાછું લઈ લે છે, અને પાછડી ઉરાડી દે છે.)

પ્રાણીણ—બાપરે ! બાપરે ! મારા બાપલીઆ. આ તો બહુ ભારી પડે. (શાલ લઈ નામે છે.)

ગાંડિયો—મારી રૂપલી, આ મારી રૂપલી, મને એક વખત તારું મુખડું દેખાડી જા. બસ, પછી ચાલી જાજે. જો આટલી વાત મારી માન. મેં કોઈ પણ વાર તારી વાત નાકબૂલ રાખી નથી. અરે શું તું નથીજ આવવાની ? નહીં તો મને તારી માથે હિંડોળે ખેંચાડ. કેમ હવે તારો કેવો વિચાર છે ? જલદી મને જવાબ આપ. તને જોવાની મને બહુ તૂણા છે. તું એમ નહીં સમજતી કે મારો બાપ ગાંડો છે, એની પાસે ક્યાં જાઈ. મને ગાંડો નહીં સમજીશ હો. એતો લુચ્ચા, મતલબી લોકોની વાતો છે. જ્યારે તું મારી કને હતી ત્યારે એ લોકો દોઢ ડાહ્યા થઈ મને કહેતા હતા કે એટલો બધો લાડ ન કરવો. દોકરી વંઠી જશે. હવે એ ને એજ કપડી લોકો તારી આગળ આવી કહેશે કે તારો બાપ ઘેલો થયો છે પણ તું કંઈ માનતી નહીં. અરે લોકો કેવા દુષ્ટ ! કેવા દગાબોર ! કેવા નિમકહરામ ! મેં એમની વાત ન માની તે મોઝે જમ-રાજને ઊંધું ચતું સમજાવી મારી લાડકી દીકરી મારી પાસેથી ખુચી લીધી. અરે બજો એ લોકો ! જજો એ દુનિયા ! આ મને શાભીતાં કપડાં શું કામ જોઈએ ?

(કપડાં ઉતારી ફાડી ફેંકી દે છે. શરીરે ઘૂળ લગાડીને)

તન ખાક મિલી પહેતી કફતી, કર જોગીકા સામાન ચલા;
અપની દીકરી શાધનકું, જંગલ સહરા બિયાબાન ફિરા.

(અપઠી વગાડે છે.)

(જમાલખાં પ્રવેશ કરે છે.)

જમાલ.—શેઠ આપ કિંધર કે કિંધર ચલે આઝમે. મેં આપકું હું હું હું
ચક ગયા. શુકર ખુદાકા કે આપ આખરશ મિલે. આપને ફજરકું કુજબી
નાશ્તા નહીં કીયા હય. દેડ બજનેકા શુમાર હુઆ હય. ચલો અબ્બી
મેરે સાથ ડંકીડોલપર બમનકા ચક ખીસીકા મકાન હય. વહાં, ચલો.

નવલ.—તું કોન હય? મેં તેરેકું નહીં પેહેચાનતા. જા હંધરસે. મેરેકું
મત સતા.

જમાલખાં—(સ્વગત) યા હાલાહી, યેહ ક્યા ગઝબ! મેરા મખદૂમ મુજે
પેહેચાનતાખી નહીં. (પ્રકાશ) મેં આપકા નોકર, આપકા તામેદાર,
જમાલખાં.

ચિ. પુ.—તું કોન આદમઝાદ હય યા જિન હય? આદમઝાદપર મેરા
હતખાર નહીં હય. ચલો અબ્બી રસ્તા પકડો.

જમાલખાં—(આંખમાં પાણી આવે છે.) અરે અકલકા ગોહર યુમ હો ગયા.
ક્યા પરવરદિગારકી શાન હય! મગઝમેંખી ઘડિયાળકે મુઆફિક કમાને
લગાઈ હય! અરે યેહ તો ભાગ જતા હય! (પગવાડે દોડતો) મેરે મુ-
રખખી, નવાઝિશ કરકે મેરે સાથ ચલો. મેં આપકા યુલામ હું, મેરા
નામ જમાલખાં.

નવલ.—હં હં! જમાલખાં, ક્યા તુને ક્યા ખોલા?

જમાલખાં—હાં, મેરા નામ જમાલખાં.

નવલ.—સચ, તું મેરા નિમકહલાલ નોકર. ચલ મેં સાથ ચલતા હું.
લેકિન કસમ આ, તું મેરેકું કુલામેકી હસિયતલમેં તો નહીં લે જતા
હય? મેં યેહ ખાતસે ખાત ડરતા હું.

જમાલખાં—નહીં મેરી કસમ, મેં આપકું ખિલાનેકે વાસ્તે લે જતા હું.
આપકું બૂખ નહીં લગી હય?

નવલ.—(પેટ ટેકો) હાં, બૂખ તો લગી હય. ચલ શિતાખીસે ચલ.

(બેહ બાંધે છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ.—રસ્તો.

(જયરાંકર એક ચિઠ્ઠી લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—(સ્વગત) અરે આ પત્રિકા મને કેવી પ્રિય લાગે છે ! જેવી વાણી મધુર તેવુંજ લખાણ મધુર ! આથી મારી આશાએ તાજ થાય છે. ભુપતના કાવતરાં એથી અજવાળામાં આવે છે. એના ધારણ કરેલાં મારનાં પીછાં હવે પીખી નાખવાં જોઈએ; અને કાગડા રૂપે એને જગતમાં જાણીતો કરવો જોઈએ. અંતે મારે મંદેહ જે મને પ્રથમ નિર્માલ્ય જણાતો હતો તે ખરો દેવો. અરે ! હું એનાથી કેવો દુઝાઈ ગયો ! જેને હું મારે શુભેચ્છ મુસજતો હતો તેતો મારે પાથો મુમૂળો ખાદી નાખવાજ મંડ્યો હતો ! તો પણ વખતસર મને ચેતવણી મળી. હજી-સુધી કાંઈ બધું હાથથી ગયું નથી. આ પત્રિકાના છેલ્લા ભાગે તો મને પૂરે હરખ પમાડ્યો. અરે હું બુલાયોતો નહીં આતો હોઈ ? હરખમાં કાંઈ જોડું તો વંચાઈ ગયું નહીં હોય ? એક વખત ફરીથી વાંચી જાઉં.

(વાંચે છે.)

સદ્ગુણ નિધાન ભુક્તિસાગર,

મેહુરખાન રોડ જયરાંકર.

આપને આ પત્રિકા લખવાની મેં હિમ્મત કરી છે તે આશા છે કે ઉદ્ધતાઈમાં નહીં ગણાશે. મેં ત્રણવાર પત્રિકા લખી ફાડી નાખી એવા ડરથી કે રખે હું સમ્યતાનું ઉલ્લંઘન કરતી હોઈ, પણ નીચેના સૂત્રાંસો અવશ્ય મારે કરવાજ જોઈએ એવું ધારી, હિમ્મત પકડી અંતે આ પત્રિકા લખી છે.

આપને યાદ હશે કે છેલ્લીવારે જ્યારે આપ અમારે ત્યાં પધાર્યા ત્યારે, ઉક્તી વખતે, આપની નીચેથી પાસા નીકળ્યા. અમને ભુપતે આગળથી આડું અવળું મુમજવી મુક્યું હતું તેથી અમે આપનાવિષે ઝોટા વિચાર લઈ ગયાં. પરંતુ મને પાછળથી શંકા થયાથી તપાસ કરતાં એવું માલમ પડ્યું કે તે વખતે અમારા માળાનો એક છોકરો ખડિયો આપવા આ બેઠે હતો તેણે એ પાસા ભૂપતની શીખવણીથી આપની બાજુમાં રાખ્યા હતા. મારી તપાસના પરિણામથી મારે અવિચારી ઝોટો ખ્યાલ દૂર થયો અને હું બહુ હર્ષિત થઈ કેમકે પ્રથમ જેને હું દોષ રહિત સમજી, મનુષ્ય જાતમાં

સર્વોપરી ગણી માન આપતી તેના સંબંધમાં મારે અમલનો ખરો મત સ્થપાવો. મોરનાં પીછાં ઘાલનાર કાગડો અંતે ઉઘાડો પડ્યો.

લિ. આપની આભારી અને દામાની અભિલાષી,
ગુણસુંદરી.

અરે એતો મને મનુષ્યમાં સર્વોપરી સમજે છે ! (ચિહ્નને ચુંબન કરે)
અંતે આશા પરીપૂર્ણ થશે એવો ભાસ થાય છે. પણ એની મા તે કેમ સમજશે ? એનું વેણખાણ હજી મને સાલે છે ! સંસારના સૌભાગ્ય કુશે વળ્યા ! પરંતુ એ બધાં ભુપતના કૂડાં કર્મ. જોઈ હવે એ કેમ ફાવી જાય છે. જે અગત્યના કામ વાસ્તે હું આવ્યો તે તો એમજ રહી ગયું. એ તે ગાંડો યદ્ય ક્યાં નીકળી ગયો હશે ? અરે માનવીનું મગજ એ અજબ યંત્ર છે ! ઇશ્વરે એનું બંધારણ કોણ જાણે કેવુંએ કર્યું હશે ! માયાના તંતુઓ શું ખમી જતા હશે કે કોઈ તંતુ તુટી જતો હશે ? કદાચ માત્ર સ્થિતિજ બદલી જતી હોય ! (નેપથ્યમાં)
“ખૂની પકડાયો ! દગલખાત્ર પકડાયો ! ખણીવ્યો મિડે ખણીવ્યો.”

જય.—(સ્વગત) અરે એતો દેવો ગાંડિયો ! આજે તો એ કાંઈ તરેહવાર પુકાર મારે છે ; (દેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કેમરે દેવો આજે તું શું બોલે છે ? ખૂની કોણ ? દગલખાત્ર કોણ ?

દેવો—ખૂની પકડાયો ! દગલખાત્ર પકડાયો !

જય.—બોલતો ખરો ખૂની ક્યાં છે ?

દેવો—મિડે ખણીવ્યો ! મિડે વ્યો ! લુચ્ચા, ચોર.

જય.—(સ્વગત) એ ગાંડાની સાથે હું ક્યાં માયું ફાડું ? મારે તો હજી ખડુ કામ છે. તવલરામના વહીવટની પ્રથમ વ્યવસ્થા કરી આવું. પછી એને શોધું. (જાય છે.)

દેવો—(પાછળ દોડીને) શેક, શેક, ખૂની દગલખાત્ર ! પકડો.

જય.—(પાછળ ફરીને) કોણ ખૂની ? કોણ દગલખાત્ર ? તું બોલે છે ક્યાં ?

દેવો—હું તમને કહું. ભુ-ભુપત દગલ-દગલખાત્ર, દલાલ-દલાલ ખૂની.

જય.—કોણ ? ભુપત ? મહીપતરામ પાસે છે તેજ કે ?

દેવો—હા, વડો દગલખાત્ર. મુંજા મિડે રૂપિયા ખાઈવ્યો. દલાલ મુંજે

છોકરે કે વરલીજે પૂલ મથે.—

જય.—તારા દીકરાને મારી નાખ્યો કે ? કિયો દલાલ ? તેનું નામ શું ?

દેવો—ઇતજો નાં હરી.

જય.—હીક, ઝાળખથો. બુપતે દગો કર્યો તેની કાંઈ આવેતી છે ?

દેવો—સાચુત મારે વિધંઈ. વરો નિકામ.

જય.—એમ નહીં. હું તને પુછુછું કે તારી પાસે કાંઈ પૂરાવો છે કે ?

દેવો—હા.

જય.—બોલ શું પૂરાવો છે ?

દેવો—પૂરો કરે વિધંઈ. ઇનજો નખોદ વિથે. ખાનુ ખરાખ થીએ. અરે મૂંજ હીરીયા તોફે તરામે ઇન ચંદાલ સુમારેઈ. ઇનકે આજે શંસે વિજાં.

જય.—(સ્વગત) આટલો વખત સુધી એનું મગજ ઠીક હતું. હવે આડો ફાટયો. એની સાક્ષી તો કામ આવી ન શકે પણ કદાચ ફરી એનું મગજ જરા સ્વસ્થ થાય ત્યારે કાંઈક ઉપચોગી ખબર આપી શકે; એને ઘેર તેડી જાઉં. (પ્રકાશ) દેવો, હલ, મારી સાથે હલ. હું એ ખૂનીને પકડાવું. હલ. તું ફિકર નહીં રાખીશ. આઉં મદદ કે તોડે. હલ, સાથે હલ, (સાથે તેણી જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ.—મહીપતરામનું ઘર.

(મહીપતરામ, કમળા, અને કેટલાંક બહારનાં માણસો બેઠાં છે.)

(એક બાળક બિછાને પડેલું છે.)

મહીપત.—અરે હવે તો ડાકટર પણ આશા મુકીને ગયો! મહેનો રંગ પણ બદલી ગયો! આખા શરીર ઉપર ફિકાસ વધતી જાય છે હવે આપણો દાવો ગયો. જમરાજનો કાચુ ચાલુ થઈ ચુક્યો. નાશવંત દુનિયા!

એકજણ—હવે તો છેલ્લી ક્રિયા કરવી જોઈએ, ગંગોદક અને તુલસીપત્ર મંગાવો.

બધાં માણસો—(એક એવાને) રાખામ (લંબાવોને.)

કમળા—મારા માણિક, તું બોલ એક શબ્દ તો બોલ. આવો કશું હૈયાનો કેમ થયો છે ? મેં કોઈવાર તારું દિલ દુઃખવું હોય તો મને માફ કરજે. આમ આંખો તાણી તાણીને કેમ જીએ છે ? શરીર આમ ખેંચાય છે કેમ ? અરે હાથ પગ થંડાગાર થઈ ગયા! અરે શું મારો માણિક પણ ગયો ? મોતી ગયો તેની સાથે માણિક પણ ગયો ? અરે હાથ મારાઉપર તું આવો કેમ રહ્યો છે ? અરે તું તો સર્વ શક્તિવાન છે. હજી પણ

હમ્મણ કરેતો એને પલમાં ઉડાડી શકે. એ દીનદયાળ મુજ અબળા ઉપર કરેણા કર. મારો એજ પ્રાણધાર છે. અરે દેવતાઓ, મારો કાંઈક પક્ષ એઓ. મારા દીકરાને ઉગારો! હું ભવાની તું મારી વારે આવ. મારા દીકરાને બચાવ. હું તારે પોટે રૂપાનો બાજક ઘડાવી આપું. રે! કોઈ મારી મદદે આવતું નથી. પીડ્યા ડાકટરો પણ દવા આપી આપી થાડ્યા. મૂઆ એતો પૈસા લઈ જાણે. હું ભવાની, તને તો સ્ત્રીજાત ઉપર ખસિત દયા આવશે. જો, આ ટાણે મને મહાય થા. આ મારું બધું ધન આપી દઉં.

એકજણ—બાઈ, હવે એ વિનંતીથી કાંઈ વળવાનું નથી. (બોલ માણસોને) હવે એને નવરાવીને નીચે ભોંચે નાંખો. (ઉંચકે છે.)

કમળા—અરે ઘાતકી લોકો આ તમે શો જીલમ કરો છો! એના ઉપર પાણી શું કામ રેડો છો? શું તમે આશાજ મુકી દીધી? મને તો હજી આશા છે.—એની કુલ જેવી કાયાને છાણથી ભરેલી ભોંચ ઉપર કેમ પડે છે? એને તો મેં મદદ સુંવાળા રેશમની પથારી ઉપર સુવાડ્યો છે. એના શરીરને મેં કોઈવાર લેશબાર ધૂન થવા દીધી નથી. હાય! જરા સંભાળ તો હોય. ધીમે ધીમે મુકો.

મહીપત—પ્રિયા, જરા ધીરજ રાખ.

કમળા—ધીરજ તે કેમ રહે? અરે એને સંકોચો છો શું કામ? આ શું કરો છો? એને લઈ ડ્યાં જાઓ છો? (શબ પાછલ દોડી) હું એને તહીં જવા દઉં. (મહીપત સમજાને છે. ને મહીપત તથા બોલ શબ જોતકી જાય છે.)

કમળા—(માથું ફરી) અરે હાય હવે હું શું કરું! મારી જીવનદોરી તુટી. અરે મારા રૂપવંતા માણિક જાયા! રે મારા અમૂલ્ય માણિક, તું શુભ થયો કે? મેં તને લાડ લડાવ્યા તે આ દિવસ જોવા મોટે દે? હાય મારા મનના કોડ મનમાંજ રહ્યા. મારા માણિક આખર તું મને રડતી મુકી આહો ગયો કે? તારા ભાઈને મળવાને તું એટલો બધો અધીરો કેમ થયો? (છાતી ફરીને) રે! મારાપર જરા તો દયા આણવી હતી? હાય! હું શું કામ ન મુકું? હવે આ ઝેર જેવા જગતમાં રહી શું કરું? હાય! હાય! આ શો ગજબ!

(માથાના વાળ ખીખી નાંખે છે.)

(છાતી ફરીતે એને મોટે સાદે રડતી.)

કુહા.

મારા માણિક તું ગયો, મુકી મને કુઝા માંહે;
વાસ કર્યો પરલોકમાં, જઈ જામ્યો સુખમાંહે.

મા તારી રાતી રહી, ન કર્યો તેં વિચાર;
 અંધાપો મુજને થયો, શુન્ય શુન્ય મંડાર.
 ઘર તો કરડી ખાયરે, કારી લાગ્યું તીર;
 ખટ રમ સૌ વિપ મમ થયા, આબૂધણુ જાંજીર.
 હાય મારા મણી! તુ મને કેમ વિચરે? તારી મનોહર છપ્પી મારાં નેત્ર
 ઉપર કોતરાઈજ રહી છે. રે હું કરમતી દૂટી હવે ક્યાં જાઉં, શું કરું?
 પ્રિય મણી તારા વના, કયમ મુજથી જીવાય;
 અંધારાં આવે મને, થર થર ધૂળે કાય.
 (સૂર્યાગત થાય છે. બહારના સ્ત્રીઓ તેની કૂટન આવેછે; કમળાને ઉચકો લે છે.)

અંક પાચમે.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—મીઠીખાઈનું ઘર.

(ભુપત પ્રવેશ કરે છે.)

ભુપત—(બારણા આગળ આવી સ્વગત) અરે છોકરાએ તો કામ બગાડી
 નાખ્યું યુલુસુંદરીને સંદેહ તે કેમ ઉપજ્યો હજે? છોકરી બહુ અં-
 ચળ છે.—કાંઈ ચિંતા નહીં. હું પહોંચી વળીશ. ચોકડું બરેખર મેસા-
 ડ્યું છે. સ્ત્રીઓનો સંદેહ દૂર કરતાં એના જેવું મહેલું કામ એકે નહીં.
 (નામ ઉર્લોમે બારણું ઠાકે છે.)

મીઠી.—(અંદરથી) કોણ છે ?

ભુપત—હું છું.

મીઠી.—કોણ ભુપત કે ? (ઉઘાડે છે.)

ભુપત—મારે ત્યાં એકજાણ મળવા આવ્યા છે તેને ચુનો અને તમાકુ
 જોઈએ છે. હું તો પાન સોપારી પણ કોઈ વાર ખાતો નથી, તે તમે
 જાણો છો એટલે એ સ્ત્રીજો હું રાખતોજ નથી. જો તમારી પાસે હોય
 તો જરા આપો.

મીઠી.—ભુપત, આ તમે શું કર્યું? આવું કામ કરીએ? હું તમને એવા
 નહોતી ધારતી.

ભુપત—કેમ મેં શું કર્યું?

મીઠી.—તમે પેલા છોકરાને સીખવી જુગારના નાના પાસા જયશંકરની નીચે રખાયા. મને બધી ખબર પડી.

ભુપત—તમે જો એમ સમજતાં હો તો તમારી ભુલ છે. મેં એ છોકરાને મોકલ્યો હતો ખરો પણ એને મેં એમ કહ્યું હતું કે એ પાસા જયશંકરને આપી આવજો, પણ એ છોકરાની હિમ્મત ચાલી નહીં તેથી એ પાસા એની પાસે મુકી ચાલતો થયો. જયશંકર પહોંચાં મારી પાસે આવ્યો હતો અને એણે ગજવામાંથી રૂમાલ મારે ત્યાં કાઢ્યો હતો તેથી મેં ધાર્યું કે તે એના ગજવામાંથી પડી ગયા હશે.

મીઠી.—એ તમારો ખુલાસો કાંઈ મનમાનતો નથી. વારૂ, એને તમે પાસા મોકલી કેમ દીધા ? એ જુગાર રમે તેમાં તમે ખુશી ખરા કે ?

ભુપત—મેં કેવા વિચારથી પાસા મોકલ્યા તે હું તમને કહું. મેં ધાર્યું કે તમારી રૂબરૂ એ પાસા એને મળશે એટલે એ એવા ઝંખવાણા પડશે કે ખીજી વાર જુગડું રમવાની મરજી નહીં કરે; એને માફું તો લાગશે પણ એ એના લાભની વાત છે. તમને ખબર નથી કે કુડવું ઓસડ વાલેસરી પાય ? મેં તો એના હિતઅર્થે એમ કર્યું. પણ જો તમને એ વાજખી ન લાગતું હોય તો તેમાં મારો કાંઈ ઉપાશ નહીં. હું ધારું છું હજી તમારી ખાત્રી થઈ ન હોય !

મીઠી.—એતો તમે કીક કર્યું. હું કેવી બિાળી કે નકામો ઓટા વિચાર લઈ ગઈ. તમે તો વાજખીજ કર્યું.

ભુપત—પણ આજે ભલાઈનો વખત નથી. દયા ડોકેણ થઈ આવ્ય. તમે સાંભળીને અચરત થશો કે મેં જ્યારે એને એ છંદમાંથી છોડવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એણે ઉલટોજ રસ્તો પકડ્યો. હું એને કપકો ન આપી શકું તે મોટે મને એ છંદમા લલચાવવા મારી પાસે એકજણને કામને મિષે એ મોકલ્યા કરે છે. હમણા પણ તે શખ્સ ઉપર છે.

મીઠી.—વાત તો તમારી ખરી છે. આજે ભલાઈની દુનિયાજ નથી. મેં એકાદ બે જણી સાથે ભલાઈ કરી તો તેઓએ ઉલટી ધુરાઈ કરી.

ગુણ.—(ભુપતને) પણ જયશંકર જુગારી છે તેનો કાંઈ પૂરાવો તમારી પાસે છે કે ?

ભુપત—અરે ધ્રુવર કરેને એનો કાંઈ પૂરાવો નહીં હોય. જો એ વાત ઓઠી હોય તોજ સાચું. મેં પણ એ વાત પ્રથમ જુકી માની. પણ હવે તો મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે.

ગુણ.—(સ્વગત) એમ કહી એ અપ્પાડા કરી જાય છે. પણ હું એને એમ છટકવા ન દઉં. (પ્રકાશ) તમારી આતરી કેમ થઇ તે અમને તો કહો.

ભુપત—તમારી આત્રી કરવી હોય તો હું કરી આપું. (હરીને બોલાવે છે.)
(હરી પ્રવેશ કરે છે.)

(હરીને) તમે જયશંકરને ઓળખો છો કે ?

હરી—હું સારી પેઠે ઓળખું છું.

ભુપત—તમને એક વાત પુછવી છે તેનો અરેઅરો ઉત્તર આપજો. જયશંકરને તમે કોઈવાર જુગાર રમતાં દોઢા છે કે ?

હરી—હા ઘણી વાર, પણ તેમાં થયું શું ? એ છેકરો તો ખડુ ભણો છે. બુદ્ધિવાન પણ તેવાજ. એની ભાલવાની છટા ફેવી છે ! એ જુગાર રમે છે તે ઉપરથી મને તો એમજ વિચાર આવે છે કે દરેક માણસે તેમ કરવું જોઈએ.

ભુપત—વાહરે તમારી અકલ ! મને પણ તમે એજ રસ્તે દોરી જવા માગો છો કે ! તમારે તક્ષી સમજવું કે અહીં તમારું કંઈ વળવાનું નથી.

મીઠી.—જો જો, સંભાળ રાખજો. રખે એ છંદમાં તમે પડતા. (હરીને) ત્યારે જયશંકરને તમે જુગાર રમતાં દોઢા અરો કે ?

હરી—પણ તેમાં થયું શું ? જુગાર તો મોઠા મોઠા માણસો રમે છે. ખીકણુ અને કંજુસ હોય તે ન રમે.

ભુપત—એ છોને ગમે તે કહો. હું કાંઈ એવો ગાંડો નથી કે એ કંદમાં ફસું. હ્યો આ છેકરો પણ આવ્યો, -કેમરે મગન, મં તને તે દહાડે પાસા આપ્યા ત્યારે શું કહ્યું હતું ?

મગન—તમે પેલા જયશીખરી-શું એનું નામ-તેને પાસા આપી આપવા કહ્યું હતું.

ભુપત—અને તે પ્રમાણે તે જયશંકરને આપ્યા કે ?

મગન—હું તો ખીધો, બા. મને મારી લે ત્યારે ? પાસા એની સોડમાં મુકી ચાલી નીકળ્યો. મને માફ કરો હું તો જાજી છું. (જાય છે.)

મીઠી.—(ગુણસંહારને) કેમ હવે તારે કાંઈ ભુપતને પુછવું છે ? તારી આતરી કરવી હોય તો કરી લે.

ગુણ.—માજી, મારે કાંઈ પુછવું નથી.

મીઠી.—ધન્ય છે તમને ભુપત, તમે તો જે કરવું ધટે તેજ કર્યું. —આ હ્યો ચુનો ને તમાકુ. વાતોમાં હું તો બુલીજ ગઇ. (આવે છે) હવે અમને

આણુમાત્ર સંદેહ રહ્યો નથી. એને એ ઘડી નીચું જોવું પડે. પણ એ સમજે તો એમાંથી એનું બલુજ થાય.

(એકજણ જયશંકર જયશંકર પોકારતો પ્રવેશ કરે છે.)

અન્નાણુયો પુરૂષ.—(બારણા આગળ આવો) જયશંકર ક્યાં રહે છે ?

ભુપત—શિવો જયશંકર ?

અ. પુ.—જયશંકર જુગારી.

ભુપત—આંહી જયશંકર જુગારી ઢોઢ નથી. જાઓ તમારે રસ્તે.

અ. પુ.—મેં એને અમિત ખેવાર આ માળા ઉપર ચઢતાં દીઠા કદાચ એ ઉપર રહેતો હશે.

મીઠી.—જયશંકર સાથે તમારે શું કામ છે ?

અ. પુ.—બાઈ તમે બલાં છો. તમે એનો પતો આપો.

મીઠી.—કામ શું છે તેતો કહો.

ભુપત—આપણે વધારે પુછવાનું શું પ્રયોજન ? જુગારીઆ સાથે આપણે શું કામ ? આપણે જે જયશંકરને આજખીએછીએ તેતો એ કહે છે તે નહોત્ત હોય.

મીઠી.—પુછવા ત્રે દો. આપણું શું જાય છે ?

અ. પુ.—આ કોણ છે ? એ નકામી ટકટક શું કામ કરે છે ? તમે બહુ દયાળુ છો. તમને હું બધું સાચે સાચું કહું.

ભુપત—ટકટકવાલા રહેવા દે. ચાલ આંહીથી, જલદી નીકળ.

અ. પુ.—બાઈ, આ કોણ તમારા સગામાંથી તો નથી ના ? એની ટૂંટુ હ. બધી બંધ કરી મુકું.

ભુપત—તારું કાળું કર આંહીથી; નહીં તો લાત મારી કાઢી મુકીશ.

(તેના તરફ ધસે છે.)

મીઠી.—(અટકાવીને) બસ ભુપત; આ તમને શું થયું છે ? એ શું કહે છે તે સાંભળો તો ખરા.—કહો જોઈએ તમે જયશંકર વિષે શું કહેતા હતા ?

અ. પુ.—એ કાલે મારી સાથે જુગાર રમ્યો તેમાં પાંચ રૂપિયા હાર્યો. મને કહે હમણા મારી પાસે રૂપિયા નથી. આ ચોપડી અને ટોપી તમારી કને મુકી જાઉં છું. હું એક કલાકમાં રૂપિયા લઈ આવું છું.

મીઠી.—ટોપી તમારી પાસે છે કે ? જાઉં.

અ. પુ.—જુઓ આ ટોપી અને આ ચોપડી. (આપે છે.)

મીઠી.—અરે એતો મારી ગુણસુંદરીની સીંચેલી લાગે છે. (ગુણસુંદરીને) એમાં તેં એના નામના એ અક્ષર સીંચ્યા હતા તે એજ કે ?

(ગુણસુંદરી આશ્ચર્ય થાય છે.)

—જુઓ ભુપત, તમે તો એને પુછ્યા ના કહેતા હતા, જો એને નહીં પુછ્યું હોત તો આપણને શું અખર પડત ? આ જુઓ ગમેતો ચોપડી; એના ઉપર પણ એનું જ નામ હશે. (ભુપતને આપે છે.)

ભુપત—હા, એનું જ નામ છે. મેં તો એમ નહીં ધાર્યું હતું કે જુગારનું આટલું બધું એને વ્યસન લાગ્યું હશે. એના નામ ઉપર જુગારીની છાપ પડી હશે એવો સ્વપ્નમાં પણ મને ખ્યાલ નહોતો. અરે ખીચારે આમ સપડાઈ ગયો છે !

મીડી.—તમે હજી ભાળા છો. મેં તો પ્રથમથી જ ધાર્યું કે એજ જયશંકર હશે તેથી તો આટલા પ્રસ પુછ્યા.

અ. પુ.—બાઈ હવે એના ધરનો મને પત્તો બતાવો.

મીડી.—હા, હું તમને બતાવું.

ભુપત—નહીં, નહીં. તમે નહીં કહેતાં; ખીચારાને નકામો હોરાન કરશે. આપો, એટોપી એને ચોપડી. આ લે પાંચ રૂપિયા. હવે કાંઈ જયશંકર સાથે તમારે કામ છે ? (રૂપિયા આપે છે. જુગારી ખુશી થતો જાય છે.)

મીડી.—તમે નકામો પાંચ રૂપિયા ખાયા. એના માખાવને અખર પડત તો એને પછી જુગાર રમવાનું કાણ થઈ પડત.

ભુપત—તમને અખર નથી. એ જુગારીઓ એવા ચંડાળ હોય છે કે હાથ ઉપાડતાં વાર ન લગાડે. જયશંકર ખીચારે રસ્તામાં મળી ગયો હોત તો એ માર્યાવગર મુકત નહીં. હવે હું જાઉં છું. (ભુપત અને હરી જાય છે.)

મીડી.—મને સાંજના મળજો—જો મેં તને આગળથી નહોતું કહ્યું કે ભુપત એવો લુચ્છો ન હોય. હવે તું જયશંકરને ખીજી ચિઠ્ઠી લખ કે પહેલી ચિઠ્ઠી ભુલથી લખાઈ. સાંજળથી કેટલીક વાત જાણવામાં આવી તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે ભુપતનું કહેવું તદ્દન ખરું છે મોટે હવે અમારે તમારી જોડે કશી રીતનો સંબંધ રાખવો નથી. અમારે ઘેર હવેથી તમારે ન આવવું.—જોયું ભુપત કેવો દયાળુ ! જયશંકરને માર ન પડે તે મોટે રૂપિયા પાંચ ઝટ કાઢી આપ્યા. ચિઠ્ઠી હમણાજ લખી નાખ.

ગુણ.—માજી, હું જરા વિચાર કરી લખવું ધટશે તે લખીશ.

મીડી.—હવે એમાં વિચારવાનું શું હોય ? હું શાક લઈ આવું છું તેટલામાં તું લખી નાખ. (જાય છે)

ગુણ.—(નિસાસો નાખો) અરે રે ! શું અંતે હું નિરાશજ થવાની ? જેને હું લુચ્છાઓનો સરદાર સમજતી તેતો બલો અને સાચો ઈર્ષા ! હજી

એમાં કાંઈ કાવતરું તો નહીં હોય ?—નહીં હવે તો કશી રીતનો ઠગાઈનો સંભવ રહ્યો નથી. એમણે મારી સીવેલી ટોપી ગીરવી રાખી ! રે જય-શંકર, આ તમને શું થયું છે ? તમારી બુદ્ધિ અને વિદ્યા ત્યાં અલોપ થઈ ગઈ ?—પણ જયશંકરને હું એમ લખું કે મારે ઘેર હવેથી નહીં આવવું ! મારા હાથ કપાઈ કેમ જતા નથી પણ એમ કદી મારાથી લખાય ? હમણા તો મારે પત્રિકા લખવી નહીં. ડાહ્યા પુરેમાં કહી ગયા છે કે અતિ શોક કે હર્ષ સમયે કોઈ અગત્યનું પગલું ભરવું નહીં. હું કેવી અભાગીણી ! અમૃતનો ખાલો હાથમાંથી ઝુંટાઈ ગયો. હે પ્રારબ્ધ તું નિર્દય થઈ મને આશા અને નિરાશા વચ્ચે શું કામ રમાડ્યા કરે છે ? એક વખત આશાની ટોચ પર લાવી મને પાછી નિરાશાની તળેટીએ કેમ ગમડાવી દે છે ? પ્રથમ મેં જેમ તેમ મન દટ કરી મુડકું હતું. ફરી છોકરાને પુછતાં આશા ઉપજી. અને તે પછી આ જે નિરાશા થઈ છે તે વસમી લાગે છે. આશા તાજી નજ થઈ હોત તો આંટલું ન લાગત. આ આશા ભંગ થયાથી મારી બધી નસો કેમ ફાટતી નથી એ સમજી શકું નથી,

કવિત.

અરે દૈવ આ તેં કેવો ફૂર એલ માંડી કરી,
મારા જેવી અવસીલી સંકને રંભડે છે !
ઘડી મને આશા ભરપૂર કરી સ્વર્ગસુખ,
ઉત્તમ પ્રકારતણું દૂરથી દેખાડે છે,
ખીજી ઘડી સુખાસન ઉપરથી ઢાળીને તું,
નિરાશાને નર્કતણે આંપે હાંકી કાઢે છે.
આશાના શિખર પર ઢાકડીક ખેસાડીને,
પછી હડસેલી ઝટ પાતાળે પહોંચાડે છે.

પ્રવેશ ૨ જા.

સ્થળ.—રસ્તો.

(ભુપત અને હરી વાતો કરતા હતા છે.)

હરી—ભુપત, તું મને આમ પીડે છે શું કામ ? દલાલીના પચાસે રૂપિયા તને કેમ આપી દઉં ? પછી મારી બેરી છોકરાં ખાય શું ?

ભુપત—તારી પાસે સારી પેઠે જીવ છે. નકામો ઢોંચ શું લઈએ છે ?

હરી—આ લે તને પચીસ આપું. હવે મને મુક. તારા કહ્યા પ્રમાણે મેં મીઠીબાઈ આગળ સાક્ષી આપી તેનો તો કાંઈ વિચાર કર. ખીજું પણ ને કાંઈ તું કહેતો આવે છે તે ગુલામની પેઠે તત્કાળ બજાવું છું. (સ્વગત) હું કેવો ભાગ્યહીન! આવાં કુકર્મો મેં શું કામ કર્યા કે આ દેવ મને આવી રીતે કનડે છે ?

ભુપત—એમાં તારું કાંઈ વળે નહીં. તારા જીવની નો તું કદર મમજતો હોય તો રૂપિયા પચાસ ઝટ કાઢ.

હરી—લે ત્યારે ત્રીસ લે. (ગણી આવે છે.)

ભુપત—હું એક પૈ પણ એાછી લેવાનો નથી. મારી ગુણમુંદરી વાસ્તે ઘરેણાં કરાવવાં છે તેમાં રૂપિયા બસો ઘટે છે. હજી દોઢસો રૂપિયા વાસ્તે ખીજી કાંઈ હુડિત કરવી પડશે.

હરી—નો ભુપત, આ તું ઠીક નથી કરતો; આ વખતે તું બહુ નિર્દય થાય છે. હું તને લાચારીએ રૂપિયા આપું છું. પણ એ લઈ તું સુખી નથી થવાનો. (બોલ ત્રીસ આવે છે.)

ભુપત—હું નિર્દય નહીં થાત પણ તેં મારી સાથે પણ વિશ્વાસઘાત કર્યો તેથી મારે એ રસ્તો લેવો પડ્યો.

હરી—મેં તારી સાથે કોઈ રીતનો વિશ્વાસઘાત કર્યો નથી. જે ને તું હુકમ કરતો તે હું માયે ચઢાવતો અને તેનો બદલો તું આવી રીતનો આપે છે કે ? બતાવ મને, મેં કિયો વિશ્વાસઘાત કર્યો.

ભુપત—શું તેં જયશંકર આગળ બધો મર્મ ખોલી નથી દીધો ?

હરી.—મેં કાંઈ પણ કહ્યું નથી. હું કહી દહાં પછી તારાથી કેમ છૂટું ? તું નકામું મારા ઉપર આજ ચઢાવે છે.

ભુપત—જયશંકર હવે મારા ઉપર શકની નજરથી જુએ છે અને પોતાનો બેદ બિલકુલ કહેતો નથી તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે તેં કદાપિ બધું એને નહીં કહી દીધું હોય તો આજમારામાં કાંઈક મમજાવી દીધું હશે.

હરી—તું નકામા બહાનાં લાવે છે. જયશંકર તારા ઉપર શકની નજરથી જુએ છે તેથી શું મેં અપરાધ કર્યો ? તું આવી રીતના બહાનાં કરે છે ત્યારે મારે કાંઈ ઉપાય નથી. હવે આપણો સંબંધ ચુક્યો. (બચ છે.)

ભુપત—(સંક્રાંત) એમ દિલગીર થઈ કેમ જાય છે ? આ રૂપિયા તો સો નારને જરૂર આપવા છે તેથી તારી પાસેથી લીધા, નહીં તો હું તારી પાસેથી નહીં લેત. પણ પચાસ રૂપિયામાં દમ શો ! મારી વાત માને તો

હું તને હજારો રૂપિયાનો લાભ કરી દઉં. એક હિમ્મત બરેલું કામ કરવું છે. તારી પાસે બે ત્રણ વિદ્યાસુ માણસ છે કે ?

હરી—હા છે. પણ કામ શું તે તો કહેતો નથી.

ભુપત—આવ ત્યારે તને સમજાવું પાડું. (કાનમાં કહે છે)

હરી—(ખુશી થતા) ઠીક એ તો ખડું મરસ. ત્યારે કાલે રાતના અગિયાર વાગે અમે પાછલે દરવાજે આવશું. (બેઠું બધ છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—દાદર.

(નવસરામ અને જમાલખાં પ્રવેશ કરે છે.)

જમાલખાં—(સ્વગત) અરે ચેતો દાદર આયા ! અબ ખુદા માલુમ કિધર લે જઈએ. કુછ ખોલતેમી નહીં. ઇશારેસે કામ ચલાતે. બલા પૂછતો દેખું. (પ્રકાશ) શેઠ અબી કિધર ચલે ?

નવલ.—(હાથથી સૂચવે છે આગળ)

જમાલખાં—મેં તો અબ થક ગયા હું.

નવલ.—(ઇશારાથી જણાવે છે કે તમે બેસો અથવા બેસો, હું આગળ જઇશ. મારો દીકરોને જઇ મળીશ.)

જમાલખાં—ક્યા આપકી લડકીકે પાસ ? આપકુ રસ્તા કોન બતાવેગા ? ખિલાવેગા કોન ?

નવલ.—(સૂચવે છે હું હું ને મારો ખુદા છે.)

જમાલખાં—કુછ પરવા મત રજો. આપકા ગુલામ આપકી ખિદમતમે હાઝિર હયે. મેરી જાન જાવે તોખી મુઝાકા નહીં. ચલો મેં તૈયાર હું.

નવલ.—(જમાલખાંની પોઠ થાપી કોટી કરે છે અને મનમાં ગાતો આંગળી હલાવતો જરા આગળ ચાલે છે. પોતાની દીકરોને આકાશ તરફ હાથ કરી ખોલાવે છે. પોતાની ધાતી સરસી દાખવાવું દાખવે છે, ને એકદમ દોડે છે; જમાલખાં ઢિલાવળે પાછળ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—માધવલાલના ધરની એક ઓરડી.

(દેવો સાદરીપર બેસી લખે છે. જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—શાખાય. એટલામાં લખી પણ રહ્યો કે ? હવે તો અક્ષર પણ મારા થાય છે.

દેવો.—હવે મને નોકરી મળી શકે કે ?

જય.—હા, હવે મળી શકે. મહીનાના રૂપિયા વીસ હું તને આપાવીશ.

દેવો.—મને હવે અંગ્રેજી શીખવાની મરજી થાય છે. કાયદા શીખી પછી બુપતને સંપાદ્યું.

જય.—ધીમે ધીમે બધું થશે. બુપત અને હરી વિષે તં જે ખબર આપી તેનો કાંઈક ઉપયોગ થઈ શકે, પણ તં અધુરી ખબર આપી; તેઓ શું કરે છે કિયે કેકાણે જાય છે તે બધું જાણને જોઈ આવ.

દેવો.—(હરખો નાચતો) ઇ કમ મુકે પસન આઝમે. (જય છે.)

જય.—(સ્વગત) એનું મગજ હવે, બહુ સુધરી ગયું છે. રફતે રફતે કેકાણે આવી જશે. (આધવસાલ પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ.—કેમ જયશંકર, દેવો ડ્યાં છે? એને તં ઠીક સુધારી મુઝ્યો.

જય.—એને મેં હમણાજ કામે મોકલ્યો.

માધવ.—અવકાશ વેળા એનાથી મને બહુ ગમત મળે છે. મારી સાથે એ ભરત રમે છે. કોઈવાર ચોપડમાં રંગની બાજી રમે છે. રમતમાં એનું ધ્યાન ખરાબર રહે છે. માત્ર નાણું કે પુત્રની વાતમાં એનું મન સ્થિર રહેતું નથી.

જય.—એને અહીં ઠીક પડે છે તેનું કારણ તો કેટલુંક એજ છે. એવા-એવાને થોડી મહેનત અને થોડી ગમત આપવી જોઈએ, શાંત પ્રકૃતિના ગાંડા લોકો બધાં જવાં છે. તેઓ ખીજાએને ઉપયોગી થવા બધાં-એવાની પેઠેજ બહુ ખાંતી રહે છે. એને રોજ થોડું લખવાનું કામ સોંપું છું; અને વખતે વખત બુપત અને હરીની હાલચાલ ઉપર દેખ-રેખ ગખવા મોકલું છું. એ બેહુને શિક્ષાએ પોંદ્યાડવા ઉપર એનું મન લાગેલું છે. તેથી એ કામ ઉમંગથી કરે છે. વળી તમે એને ગમતની સાથે મોઢા આપોછો તેથી એને કાયદો થયો છે.

માધવ.—અમે તો જુની ટપના માણસ છઈએ; જેમ તેમ સમજાવીએ. પણ તં એને ડ્યાં મોકલ્યો છે ?

જય.—બુપત અને હરીને મારેજ મોકલ્યો છે.

માધવ.—એ કામ એનાથી એકલે હાથે પાર ન ઉતરે; ખીજા કોઈની મદદ જોઈએ.

જય.—તમારો વિચાર ચોખ્ખો છે. હું ખીજા કોઈને પણ મોકલીશ.

માધવ.—અરે બુપત કેવો ખંધો ! ધીમે ધીમે એની ખંવાઈ ઉઘાડી

પડવી જાય છે. મને પણ એણે ઠીક છેતર્યો. તે દહાડે હું છોકરાઓને રજા આપી તાપથી હેરાન થયો હતો તે પણ એને જ લીધે.

જય.—એમ તે કેમ અને ?

માધવ.—હું તને બધી વાત માંડીને કહીશ. રસોઇ હવે તૈયાર હશે. ચાલ જમતાં જમતાં વાતો કરીશું.

જય.—મારે એક ચિઠ્ઠીનો ઉત્તર લખવો છે. કંઈ ચિંતા નહીં; ચાલો, જમીને લખીશ.

(નેહ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ.—દાદર.

જય.—અંતે પત્નો મળ્યો ખરો. એની સાથે મુસલમાન કોણુ હશે ! હા, પેલો એનો વફાદાર પટ્ટાવાળો જમાલખાં હશે. એના વગર ખીજો કોઈ નહીં હોય. હું પા કલાક વહેલો આવ્યો હતો તો એમને પકડી પાડત, પરંતુ કૉનસ્ટેબલને સમજાવતાં વખત લાગ્યો. મુંખઈની ડોટેકટીવ પોલીસના માણસો બહુ ખબરદાર છે. એને ગમે ત્યાંથી ખોળી કાઢશે. અરે આવી ઉત્તમ બુદ્ધિને સવળે માર્ગે વાપરી હોત તો એ કેવાં કેવાં મહાભારત કામ કરી શકત. એ પકડાયો તો ખીચારાને સખત મજૂરી સાથે કેદખાનું ભોગવવું પડશે. મને તો એ મારા જીતા સોખવી વાસ્તે દયા ઉપજે છે. મેં એની પાછળ પોલીસ નહીં લગાડી હોત તો ઠીક. જો પંજામાં આવી ગયો તો કેદખાનું ભોગવ્યા પહેલાં પણ એને બહુ બહુ વેડવું પડશે; પણ એ દયા ખોટી છે. વિકાળ વર ઉપર દયા કરવી તે નિર્દોષ મેંઢા ઉપર ધાતપીપણું કરવા સમાન છે. સાવનું રક્ષણ કરીએ તો ઉલટો આવીને ડંખે, વીંછીના મૂંઝેને ખાસકું ભણુ. ધિક્કાર છે એને ! આવી કૃતબ્રતા ! પોતાના શેઠને પોતાને હાથેજ લુટાવ્યો ! ફિટકાર પડે એવી બુદ્ધિઉપર ! મહીપતરામને શિરતો દુઃખના ઢગ ઢલવાયા. બેહુ ઘીકરા ગયા અને તેના શોકમાં સ્ત્રી પણ મરણ પામી. વળી આછામાં પુરૂં ધન ગયું. એઓ તેજ દહાડે ધર.વેચી અદૃશ્ય થઈ ગયા. એમને હું ધારું છું કે વૈરાગ ઉપર વૃત્તિ થઈ હશે તેથી ક્યાંક જંગલમાં નીકળી પડ્યા હશે. હરી પકડાયો છે તેથી એમને અડધું ધન તો પાછું મળશેજ. એ સાધુ પુરુષની મુલાકાત થાય તો સારું. એમને તો હજી જુવતનાં

કુકમોની ખખર પણ નહીં હોય. પ્રથમ તો મારે નવલરામને ઓળી કાઢવો જોઈએ. માહીમનો રસ્તો આજ હશે. (હાથને બંધ છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ.—માહીમની એક નાની વાડી.

(મહોપલ્લામ કાઠોને પાછી સીપતાં જાય છે.)

કવિત.

સૃષ્ટિનું મંડાણ એવું નિત્ય વસ્તુ નહીં એક,
જઘને તપામ કર દેશમાં—વિદેશમાં.
કપટ ને કાવતરાં વરજજે અહંકાર,
ઓઈશ માં કાળ તારે દૂષમાં કે ક્લેશમાં;
લોભ મોહ તજી દઈ ઉતાવળું કામ કદી,
કરીશ માં આંખ મીચી ક્રોધના આપેશમાં,
પર મોટી મોજ તને, આનંદની લેર સદા,
હેતું તારું હોય કદી, નીતિની રવેશમાં.

અરે કેવો મોટો ફરકાર! લોકો કહે છે મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં. એક દીકરો ગયો, બીજો દીકરો ગયો, સ્ત્રી ગઈ, લક્ષ્મી ગઈ! મારું હૃદય શું ને ગયું શું? હું અવતર્યો ત્યારે કાંઈ સાથે લાવ્યો હતો કે? સ્ત્રી, છોકરાં અને લક્ષ્મી એતો પાછીના પરપોટા છે. જ્યાં તેતો જાવાના, મોડા કે વહેલા. એ આગળ તો આપણે પાછળ. મારી પાસે સંતોષ છે એ અમૂલ્ય રત્ન છે; અને વિદ્યા છે એ પારસમણ્ણ છે. એકાંતવાસને રળીઆમણું શહેર કરી મુકે છે. (એક કબાટ તરફ હાથ લંબાવો) આમાં સેકડો માણસ વસે છે, એ બધા મારા મિત્રો છે. જ્યારે મારી ધરજ થાય ત્યારે એમની સાથે વાતચિત કરી શકું. તેઓ સદા પોતાનો અભિપ્રાય કહેવાને તૈયાર છે. એમાં કેટલાક તો એવા શક્તિવાન છે કે આ યુગમાં હું આખી પૃથ્વી ઓળું તોપણ બાગેજ મળી આવે. આ કેવા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રો! દુનિયાના મિત્રો કપટી હોય છે, સ્વાર્થી હોય છે, ખુશામદિયા હોય છે અને કદાચ કોઈ વીરલા વફાદાર હોય છે. વળી એવા વફાદાર મિત્રોને નારાજ ન થવા દેવા એ કેવું મુશ્કેલ છે. કોઈ વખતે અસાવધાણે મરુખરીમાં કાંઈ અપમાન બરેલું બોલાઈ ગયું,

ધ્યાન ખીજે ડેકાણે હોવાથી પુરતું માન ન અપાયું તો તેઓ નાખુશ થઈ જાય એવો સંભવ રહે છે. વળી તેઓને બહુવાર તસ્દી આપી તો કદાચ કંટાળો આવે; પરંતુ આ મિત્રોને ગમે એટલું અપમાન આપું, તેઓનાં કપડાં ફાડી નાખું તોપણ તેઓ નાખુશ થતા નથી. નથી તેઓ કપટી, નથી તેઓ સ્વાર્થી કે નથી તેઓ ખુશામદખોર.

(બીજા કબાટ બહાર કાઢી દે) આ માગ પોતાના છપાવેલાં પુસ્તકો, એ મારા પુત્રો. સંસારી છોકરા અક્કરમાં નિવડે તો પિતાને બહુ દુઃખદ થઈ પડે છે; અને જો સ્વછંદી અને નાકુરમાન થાય તો પિતાની છાતીએ લોહું ધગધગાવીને ડામ આપ્યા નમાન થાય; અને જો શત્રુની સાથે મળી જાય તો બાણે પિતાની આંખમાં કડકડતું તેલ રેડાયું; મદ-શુણી અને આઝાધીન થઈ પિતાની આંખને થંડક આપે એવું તો જવલેજ બને છે.

પણ આ પ્રકારના છોકરા જેવા જોઈએ તેવાજ બહાર પડી શકે છે. પિતાના મનનું પ્રતિબિંબ એટલે પછી વિચારમાં વિરૂદ્ધતા નહોતજ આવે. એ છોકરા શત્રુને વહાલા થઈ પડે તો સામે વધારે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. શારીરિક દીકરા દૃષ્ટિથી દૂર થાય તો તેના બાપને ચિંતા થાય છે પણ માનસિક દીકરા જેમ જેમ વધારે પ્રવાસ કરે તેમ તેમ તેનું પિતાને વધારે હરખ ઉપજે. સોનેરી હરફોળી આબૂપણથી એ પુત્રો કેવા દીપે છે!

કુદરત, એ મારી સ્ત્રી. કુદરત અને સ્ત્રી વચ્ચે ગુણ-સમાનતા વિશેષ છે. સ્ત્રીના જેવીજ એ પણ તરંગી છે. કોઈ વાર મંદ ગરમી કે સરદી કિંવા ઝુરમર ઝુરમર વરસીને મધુર હાસ્ય કરે છે અને કોઈ વાર સખત તાપ કે સરદીફળી મેણાથી ચામડી ઉખેડી લે છે.

સુખનો આધાર પૈસા ઉપર કે ખીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર નથી, માત્ર મન ઉપરજ છે. મારું શરીર સુખાકારીમાં રહે છે એ હજાર નિઆમત છે. વળી બ્યાજમાંથી મારે મારી રીતે નિર્વાહ ચાલી શકે તેમજે. મારાંશ કે મને કોઈપણ રીતની ચિંતા નથી.—ભુખ કેમ આવ્યો નહીં? એના વિવાહ પ્રસંગે કાંઈ મદદ નહીં અપાશે એ જરા ખેદયુક્ત છે. ખીચારાએ પચાસ રૂપિયાની નોટ ટેબલના ખાનામાં રાખી હતી તે પણ ચોરાઈ ગઈ; મારે માટે બાપડાને એટલું લાગી આવ્યું કે એની આંખમાં આંસુ બરાબ આવ્યાં.—એને આ ડેકાણું મેં ખતાવ્યું હતું. તેમ છતાં એ ખિલકૂલ આવ્યોજ નહીં એ જરા વિસ્મય પમાડે છે.—છટા મારે એ

દુનિયાના વિચારો લાવવાજ ન જોઈએ. અરે આ એકાંત વાસ કેવા સુખદાયક છે ! અહીં મારી કલ્પના નિર્વિદ્ધે રમી શકે છે.

ગઝલ.

(“અગર આં તુરકે શીરાઝી” એ સહપર.)

સ્થિતિ મારી સુખદ છે આ-પ્રભુ તારો છું આભારી,
ખુશામદિયા નથી મિત્રો મને છે આંહી સુખાકારી.
નથી મારે દુનિયામાં,—નથીરે ડલેશી મુજ નારી.
જગતમાં રે જે જાંજળી રહ્યો જામી કરી ચારી,
નફી તે જન થયો થાયે થકડ ખાતો દુઃખી જારી.
નિરાકારી, હરી મારી, લોલા તારી કરું નારી !
મિત્રો મારા છે ગ્રંથો આ આહો કેવા શુભાકારી,
સ્વકૃત ગ્રંથો મુવણું વરણું, પુત્રો શામિ હરખકારી.

આ બેજણુ વાડી તરફ કોણુ આવે છે ? એક તો નવલરામ જણાવ છે. પોતાની દીકરીના મૃત્યુથી એનું મગજ ખમી ગયું છે.

(નવલરામ અને જમાલખાં પ્રવેશ કરે છે.)

નવલ.—ભાઈ સાહેબ સ્વર્ગનો રસ્તો ખતાવશો કે !

મહીપત.—હા, હું તમને ખતાવું. પરંતુ માર્ગ જરા વિકટ છે.

નવલ.—વિકટ હોય તો તેની ચિંતા નહી; દેખાડો.

મહીપત.—તમારે ધીરજ રાખવી જોઈશે. આવો, અહીં બેસો; આ તમારી સાથે કોણુ છે ?

નવલ.—આ મારો નિમકહલાલ નોકર જમાલખાં. દુનિયા આખી નિમકહરામ અને કપટી છે. આ એકજ માણસ બેસા છે.

મહીપત.—આઓ તુમબી બેડો. (નવલરામને) કેમ તમને જુપતો લાગી હશે ?

નવલ.—હા, મારી રૂપસુંદરીને મળવાની જુપ છે ?

જમાલ.—આપને ફજરમેં જરાસા લડુ ખાયા હય. દૂસરા કુછબી નહીં ખાયા.

મહીપત.—આપણે સાથે જમીયું. હું રસોઈ તૈયાર કરું છું.

નવલ.—રૂપસુંદરી, રૂપસુંદરી ! (વાદળ તરફ દેખાડી) અરે એતો ખરેખર હિંડોલે બેઠી છે. જુઓ, જુઓ એ જાય છે. મને ઉડવાની વિદ્યા શીખવો. હું તમારે પગે પડું. તમે તો ઋષિ જણાઓ છો. (પગે પડે)
અરરરર!!! જાય છે ! જાય છે ! જાય છે ! (હાથ જાંઘાં કરે છે.)

(જયશંકર મનેશ કરે છે.)

જય.—શેઠ તમે અહીં આપ્યા આપ્યા કે! હું તમને કેટલા દિવસ થયા શ્રાધું છું. (મહોપતને) સાહેબ મેહેરખાન, આપ અહીં રહ્યા છો કે? હું આપને મળવાને બહુ ઇચ્છાતુર હતો. બહુ થયું આપનાં દરશન થયાં. હવે રજા આપતા હો તો હું એમને તેડી જાઉં.

નવલ.—નહીં, નહીં; હું નથી આવવાનો.

મહોપત.—એતો હવે મારા પરોણા થયા. હું તમારી પાસેથી રજા માગું છું કે થોડા દિવસ એમને અહીંજ રહેવાદો; મારે એક પ્રયોગ કરવાં છે.

જય.—હું આપનો હેતુ સમજ્યો. મેં પણ એવો એક પ્રયોગ કર્યો છે અને તેમાં હું ઘણે દરજ્જે પાર પડ્યો છું. એમની પોતાની મરજી મારી જોડે ચાલવાની નથી તેથી આપ એ પ્રયોગ કરી જુઓ. હું વખતે વખત આપની પાસે આંટા મારી જઈશ. એમને માટે જે કંઈ ખર્ચ કરવો પડે તેનો જુદો હિસાબ કૃપા કરી રાખશો.

મહો.—તેની કાંઈ ચિંતા તમારે ન કરવી. ભુપતના વિવાહ ડ્યારે છે? મારાથી એ પ્રસંગે યોગ્ય સહાય તો ન આપશે. ઇનામ તરીકે હું રૂ ૫૦૦) આપવા ધારું છું.

જય.—આપ સાંભળીને દિલગીર થશો કે એમની પાછળ તો પોલીસ લાગી છે; આપ જેવા માયાળુ શેઠમત્તે એણે કૃતમ્મતા કરી એ બહુ ખેદકારક છે.

મહો.—આ તમે શું બોલો છો? હું કાંઈ સમજતો નથી.

જય.—સાંભળો ત્યારે, આપને ત્યાં જે ચોરી થઈ તે એણેજ કરાવી. એણે પોતાના બે ત્રણ સોબતોઓને શીખવી રાખ્યાં હતાં કે તમે પાછલે દરવાજે રાતના અગિયાર વાગે આવજો. હું બંધી સગવડ કરી રાખું છું. એ ચોરામાંથી બેજણ પકડાયા છે. ભુપત નાસી ગયો છે.

મહો.—ખરેખર? ભુપતને હું એવો ધારતો નહતો. માણસનું મન કળવું એ કેવું મુશ્કેલ છે!

જય.—એ મારી સાથે અનેક પ્રકારની ડગાઈ રમ્યો છે તે હું અવકાશ આપને કહી સંભળાવીશ.

મહો.—મને એણે કહ્યું કે મારી પચાસ રૂપિયાની નોટ ચોરાઈ ગઈ. પોતાના ઉપર શક ન આવે તે માટેજ એમ કહ્યું હશે. મારું કામ એ બહુ અંતઃકાંઈથી કરતો. મને કેટલીક સૂચના પણ બહુ સરસ કરતો. મને એટલું જણાતું કે એનામાં કેવળ યુદ્ધિ છે. વિકારોનો ભગ્ગર અંશજ છે.

મહાબુદ્ધિ અને સુસ્વાઈ વચ્ચે બહુ મૂકમ સીમા છે. બુદ્ધિવાન પુરૂષો સુકિતઓ કામે લગાડે છે, પણ તે ચોક્કસ હદ સુધી, ગેરવાજબી લાભ આગળ અટકી પડે છે; એ મર્યાદા ઉલ્લંઘન કરતા નથી પરંતુ સુસ્વા યોડો બિલકુલ મર્યાદા રાખતાજ નથી.

જય.—આપ યથાર્થ કહેછો. હું પણ એને આટલા દિવસ સુધી પૂરો અકલમંદજ સમજતો હતો. હું હવે રજા લઉં છું.

મહી.—તમને અવકાશ મળે ત્યારે આવતા રહેજો.

જય.—ખચિત આવીશ.

(જય છ.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

(ગુણસુંદરી એક પત્રિકા લઈ ઉભી છે.)

ગુણ.—અંતે મારી પત્રિકાનો જવાબ આવ્યો ખરો. સાફ થયું ખીજી પત્રિકા ન લખી અરે એ પત્રિકા તો હજારવાર વાંચવી જોઈએ.

સદગુણ સાગર પ્રિયગુણસુંદરી,

તમારી સુખદ પત્રિકા વાંચી અત્યાનંદ ઉપજ્યો. એ પત્રિકાનો જવાબ વાળતાં વિલંબ થયો તેનું કારણ એ કે ભુપતની સુસ્વાઈ ઉઘાડી પાડવા તમે જે ઇચ્છા દેખાડી હતી તેજ કામમાં હું રોકાયેલો હતો. અંતે પ્રયત્ન સફળ થયો છે. એનાં કુર્કોનો ભાગિયો હરી નામનો દલાલ પકડાયો છે; તેણે પોતાના તેમજ ભુપતના અપરાધ કબુલ કર્યા છે. મેં બહુ સારવેલી રાખી તેમ છતાં ભુપત કયાંક પોખારા ગણી ગયો છે. પરંતુ પોલીસ એની પાછળ લાગી છે તેથી એ પકડાયા વિના રહેશે નહીં. વિશેષ વિગત હું તમારે ઘેર કાલે સવારના આવી મ્હોડે વર્ણન કરીશ.

તમારી પત્રિકા ઉપરથી તમારો મારી પ્રત્યેનો ભાવ અનુમાન કરી તમારા શોભિતા નામને પ્રિયનું વિશેષણ લગાડવાની મેં હિમ્મત કરી છે. જે આશાવડે મારી જીંદગી સુખરૂપ કરવા મેં ધાર્યું છે તે આશા પૂર્ણ કરવી એ તમારે હાથ રહ્યું છે. મારાં માતપિતા તરફથી કાંઈ વિદ્વ થાય તેમ નથી. નાતીલાઓ તરફથી જીલમ થશે ખરો પણ તેને મોટે હું ખનતા હપાચો યોજીશ.

તમારા પ્રેમનો અભિલાષી,
જયરાંકર.

(ચિઠી આંખે લગાડી) હું ધધર હું તારો પૂર્ણ પાડ કેમ માની શકું ! (હર્ષના અશ્રુ સમેત) અંતે મને રૂડા દહાડા તું દેખાડશે એમ મને ભાસે છે. અરે આજનો દિવસ આટલો લાંબો કેમ થઈ પડ્યો ?-હું જીવ તું આટલામાં મલકાય છે કેમ ? હજી તો અડધો દહાડો અને આખી રાત વચ્ચે છે. કોણ જાણે ફરી કોઈ ફરફાર થાય તો ? નહીં નહીં, હવે એમાં કાંઈ ફર પડનાર નથી. એટલું બહુ છે કે મારી માના વિચાર જો કે ફેટલાક જીના છે તોપણ પુનર્વિવાહની વિરુદ્ધ નથી; હવે ભુવત તો જાણે છેજ નહીં તેથી જયશંકરને એ માન્ય કરશેજ. (પડરા પડેછ.)

અંક ૬ ઠો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ.—માધવલાલનું ઘર.

(જયશંકર અને ગુણસુંદરી અગાશીમાં ઉભેલાં છે.)

ગુણ.—ધન્ય ધન્ય આજનો દિવસ ! આપ એલ. એમની પહેલી પરીક્ષામાં ફોર્સ્ટ ક્લેસમાં એ મહા આનંદની વાત થઈ. મને હર્ષનો કેવો ઉમંગડો આવે છે ! અરે આજની રાત કેવી રળીઆમણી ! ચંદ્રમા પોતાનો ઉજળો પીળો શીતળ પ્રકાશ ઠામ ઠામ પાથરી રહ્યો છે. જાણે સૌ પદાર્થો ઉપર રૂપાનો ઢોળ ચડી ગયો હોયતો ! ટિનકુડિયા તારાઓ પ્રકાશ આપવા બહુ મથે પરંતુ તે ચંદ્રપ્રકાશમાં ઢંકાઈ જાય છે. તથાપિ તેઓનો ચમક ચમક ઉજાસ જીદી તરેહનો હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન રચના થઈ રહી છે. વાદળો જાણે ડરતાં હોય તેમ ચંદ્રથી વેગળાં રહી વસ્ત્ર સંકોચતાં, સોનેરી પીછી ફરવતાં, હળવે હળવે હિજ્યાં જાય છે. મારી તો એવી ઇચ્છા થાય છે કે એ ઘડી અગામીમાંજ બેસીએ. પ્રાણનાથ, આવી રમણીય રજની મેં કોઈ વાર અનુભવી નથી.

જય.—પ્રાણપ્રિયા, આજની રાત નિશંક રળીઆમણી છે. પરંતુ તને એટલી બધી રળીઆમણી લાગે છે તે મારી પરીક્ષાના શુભ પરિણામને લીધેજ. એ આનંદ તારા અગાધ પ્રેમમાંથી નિપજે છે. હવે મારે

એકજ પરીક્ષા રહી છે.—તેં જો ઇચ્છા દેખાડી તે મને ભાવતી છે.
લાવ, પેલી મેં કુરસીઆ. અહીંજ બેસીએ.

(ગુણસુંદરી કુરસી ઉચ્ચકો આપે છે.
જયરાં કર ઉંબરા ઉપરથી લઈ મુકે છે.)

ગુણ.—(જેઠું બેસે છે.)

કંટાવ.

પ્રભુપાતપિય, કહું શું તમને, નિરખી નિરખી, વદન તમારું, જાણી
કરીને, વિશાળ વિદ્યા, બુદ્ધિ બહોળી, નાથ તમારી, મનકું મારું, મસ
મસ હરખે, હું ઇશ્વર તેં, અકળ કળાથી કૃપા કરીને, મુજ અબળાને,
આવું આવું, સુખ દેખાડ્યું, ક્યમ માનીશ હું, અતિ આભારી, જીભ
મારીથી, પાડ થયો જો, મુજ પામર પર.

જય.—ગુણવંતી ગુણસુંદરી ખારી, મધુર ગુણ વાણી, ગુણ અનુપમ, કયિ
ભાષાથી, બ્યાન કરું હું, મનહર મુખકું, તારું નિહાળી, હૈકું મારું,
બહુ મલકાય. સાંપડ્યું મુજને, રત્ન અમૃત્તું, તે મોટે હું, અહો પ્રભુ
ગુણ, પ્રભુતા જાણું, ધૈર્ય અમારું, સફલ કર્યું તેં, વરસાવીને અમ કિંક-
રપર, હરખતી હેલી.

ગુણ.—પ્રિય વદ, આપ આજે થાકી રહ્યા હશે. દાસી ઉપર કૃપા કરી જો
ચરણાર્વિદ આગળ લાવો તોહું પગચાળી કરું.

જય.—(વેદાથી) આ મુકોમળ હાથને પરિશ્રમ કેમ આપું ?

ગુણ.—જો એ હાથ સ્વામીની સેવા કરવા ન પામે એવા કોમળ હાથ તો
તે કાપીજ નાખવા જોઈએ.

જય.—જો તારી ખાતરી થતી હોય કે એ અમથી તારી કુસુમ સમાન કા-
યાને કષ્ટ ન પોંહયશે તો ભલે.
(પગ લાંબાવે છે.)

ગુણ.—(અંધો કરતી) દેવાએ મારી માને ધર્મની બહેન કરી એ બહુ મારું
થયું. મારી મા એકલી યદિ રહેશે એવી મને ચિંતા રહેતી હતી તે ટળી.

જય.—ખરું, એ ઠીક થયું:—આહા ! આ સુખકર કરસ્પર્શથી જાણે શ-
રીર અંદનના અત્તરનો લેપ કર્યો હોય તેવી બહારથી ટાઢક વળે છે.
અંગે કેવો કરાર ઉપજે છે !—અરે પણ અંદરથી નસોમાં લોહી ઉછળે છે
કેમ ? આ વિજળીનો વેગ અને ચૈતન્ય મારા લોહીમાં એકાએક
ડ્યાંથી ? રત્નમાં અગ્નિ કેમ પ્રગટ્યો ? અહો પ્રિય ! તારા સૂવાળા હા-
થમાં કાંઈ જાદુઈ ગુણ છે. એક ગમ ટાઢક તો ખીજી ગમ અગ્નિ. કેવી
વિરક્તતા ! આલ હવે અંદર. અંહી બેસવાનું કામ નથી.

ગુણ.—(ગળે હાથ મુકી) આવી લલિત ચંદનીમાં બેસવા નહીં દો કે?—ભુપત કેમ પકડાયો તેતો કહી સંભળાવો.

જય.—(હાથ મુકી) હું ખુબું સંભળાવીશ. (પેકુ ઉઠી અંદર જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—મીઠીબાઈનું ઘર.

(મીઠીબાઈ વિચાર કરે છે.)

મીઠી.—(સ્વગત) આ આજ કાલની છોકરીએ તો આડો આંક વાળ્યો ! હું કેવી બુદ્ધિહીન ! કેવી ઘેલી ! કેવી ગાંડી ! જે નીચમાં નીચ, ખંધો, ધૂતારો, તેને હું દેવતા સમાન સમજી ! મારા વાળ પાકવા આવ્યા; આવા આવા બે કોડી સિયાળા અનુભવ્યા તોપણ એ કાવાબાજનો છળમિદ હું પામી શકી નહીં; અને આ કાલની છોકરી મારા કરતાં વધારે સમજી શકી. એની વાત અતે ખરી ઠરી. ખરેખર, જમાનો સુધારતો જાય છે. એના છોકરાં થશે તે વળી એના કરતાં પણ સરસ નીવડે તેમાં નવાઈ નહીં. સારું થયું કે મારા કહ્યા પ્રમાણે એણે જયશંકરને ખીજી પત્રિકા ન લખી. મેં બહુએ હઠ લીધો પણ એ છોકરી એકની બે ન થઈ. મને કહે હજી એમાં ભુપત કાંઈ છક્કા પંજ રમ્યો હશે. આપણે ચાર દહાડા ધીરજ રાખીએ. હું તો ભુપતને હા પાડી ચુકી હતી પણ એણે કાલાવાલા કરી એક અકવાડિયું માગી લીધું. અતે એની ધારણા ખરી પડી. ભુપતના પાપનો ઘડો પૂટ્યો. હે ભુપત તું કેવો દુષ્ટ ! તારાં કરારો કુકર્મો મોટે તું કાંસીએ ચઢે તોજ હું સંતોષ પામું. રે એ પીટ્યાને તો રીબાવી રીબાવી મારવો જોઈએ. માનવી જાતમાં આવાં કાવતરાં !—હે ભગવાન તેં અતે સૌ સારાં વાનાં કર્યાં. મારી દીકરી ખરેખર સુખી થઈ. મારી એક પુરી આશા પુરી થઈ. જય-શંકર કેવો શાણો, વિદ્વાન, અને શાંત સ્વભાવનો ! હું કેવી મૂર્ખી કે એને જીગારી સમજી બેઠી !

(રેગ પ્રવેશ કરે છે.)

મીઠી.—બાઈ આજે તમને વખત કેમ લાગ્યો ?

રેગ—બેહેન હું ફરતાં ફરતાં છેક માહિમ સુધી નીકળી ગયો. ત્યાં મહી-પતરામ સાહેબ અને નવલરામે મને રોક્યો.

મીઠી.—હવે નવલરામ કેમ છે ?

દેવો—હવે જરા જરા ઐનું મગજ ડેકાણે આજું છે; તોપણ ઘેલાપણુ તો છે. મારી માથે તો ઐણે મેત્રી કરી છે. મને કહે તને તો જવા ન દર્જ. મહીપતરામ ઐમની આગતા સ્વાગતા બહુ મારી કરે છે.

મીઠી.—મને તો ઐની બહુ દયા આવે છે. ઇશ્વર કરે આપડાનું મગજ સુખરી જાય.—પણ મેં તમને જે વાત કહી હતી તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો કે ?

દેવો—કયિ વાત ?

મીઠી.—મને તો ભાભઈ જોવાની બહુ હોંઝ છે.

દેવો—બહેન, મારી ઉમર મોટી થઈ. હવે ઐ પંચાયતમાં કોણ પડે ? મને ચાલીસ વરસ તો થયાં. હવે બાકી જીવવું કેટલું ? બહોત ગઈ ઓર થોડી રહી.

મીઠી.—તમે તો જ્યારે ત્યારે ઐમજ કહો છો. ચાલીસ વર્ષ કાંઈ ઘણું નહીં કહેવાય. પચાસ પચાસની ઉમરના તો ઘણાં ઐ પરણે છે. તમારી બહેનને રાજી રાખવી હોય તો મારી ભાભઈ તેડી લાવો.

દેવો—હું કાંઈ તેડી લાવવાનો નથી. ઐવી મારી કદાપિ મરજી થઈ તો શ્રમ તમારે લેવો પડશે.

મીઠી.—ઐ શ્રમ હું ઉમંગથી માથે લઈશ. ચાલો આજથીજ હું તજવી-જમાં રહીશ. હવે તમે નાહી દ્યો ઐટલે હું રસોઈ પીરસું.

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ.—મહીપતરામની વાડી.

(મહીપત વાંચે છે નવલરામ દીકરાનો શોક કરે છે. જમાલખાં ઘાસ કાતરી સરખું કરે છે.)

નવલ.—અરે મારી રૂપવંતી ! રૂપસુંદરી ! તું તો ત્યારે નથીજ આવવાની કે ? આવા વજ્રહૈયાની કેમ થઈ છો ? (રડે છે.)

મહી.—(પાસે જઈ) નવલરામ, તમે મિથ્યા સોચ કરો છો. મુવેલાં વળી પાછાં આવતાં હશે ? તમે ઐ વાત વિચારી મુકો. તમને ખબર છે મારો ચોરાયલો માલ બધો મને પાછો મળ્યો અને જીવત પકડાયો ?

નવલ.—કોણ જમશંકર પકડાયો કે ?

મહી.—નહીં, નહીં. જયશંકર શું કામ પકડાય ? એ તો બહુ બલો છે.

એના પ્રયત્નથી બુપત નામનો મારો ચોર શિરસ્તેદાર પકડાયો.

નવલ.—ખરું ખરું; મને યાદ આવ્યું. જયશંકર બલો ખરો. મારી રૂપસુંદરી એના બહુ વખાણ કરતી હતી. એની વઢકણી માએ મારી દીકરીને બહુ દુઃખ દીધું. જયશંકર પોતે બહુ માયાળુ !

મહી.—મારો એને માટે બહુ જીવો મત છે. મને ચોરાયેલા માલ પાછો મળ્યો તેમાંથી મારી ઇચ્છા એવી છે કે એને રૂ. ૧૦૦૦) ઈનામના આપવા. દેવાએ પણ એમાં મહેનત લીધી હતી તેથી એને રૂ. ૫૦૦)

નવલ.—ત્યારે મારું પણ એક કામ કરો. મને એક વસ્ત્રોત્તનામું લખી આપો. હું રૂપિયા દશ હજારનો વારસો એને આપું છું—દેવો કેણુ ? આજે સવારના આવ્યો હતો તેજ કે ? એતો મારો ઇષ્ટમિત્ર; એને રૂ. ૫૦૦૦) આપીશ.

મહી.—હું તમને કાલે તમારા કહ્યા પ્રમાણે લખી આપીશ. સુર્યાસ્તનો સમય થયો છે. ચાલો દરિયાકિનારે ફરી આવીએ.

નવલ.—મારા જમાલખાને હું એક ઘર બંધાવી આપીશ. મારી નોકરી એણે બહુ અચ્છી બજાવી છે—(જમાલખાને) ચલો, અગ્ની હવા ખાનેકુ.

જમા.—હાં સાહબ, ચલો.

(ત્રણે જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—મહીપતરામનું ઘર.

(ગુણસુંદરી એપણી વાંચે છે. જયશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

જય.—હજી એજ પુસ્તક લઈ બેઠી છે ? આતો લગભગ પુરું થવા આવ્યું. એક દીવસમાં ત્રણસે પાનાં વાંચી નાખ્યાં !

ગુણ.—પ્રાણનાથ, આપે જે પુસ્તક વાંચવા મને બલામણુ કરી તે પુરું કર્યાવિના મને એન કેમ પડે !

જય.—પ્રિયે ! તને એટલો શ્રમ લેવાને નહતું કહ્યું. તારી પોતાની મૂઠુ કાયા ઉપર તો તને દયા ન આવી, પરંતુ આપણી પ્રીતિની પ્રતિમા જે તારી કોઠીલી કુખમાં જામી રહી છે અને જે વેળાસર જગતમાં પ્રકટ થશે તેના ઉપર તો તારે દયા લાવવી હતી ? હવે એ પુસ્તક પડતું ચૂક. અડિયામાં સાંધી નાખ. પેલા બે કાગળ લખી નાખું.

